

Korte biografie van meester Floris Oom van Wijngaarden (ca. 1467-1527)*

Om een goed oordeel te kunnen vormen over een historisch figuur is het altijd noodzakelijk hem in zijn tijd en context te kunnen plaatsen. Zaken die ons nu vreemd voor kunnen komen, werden toen wellicht heel normaal gevonden. Informatie over de tijdgenoten van de onderzochte figuur kan daarom helpen in het bepalen in hoeverre hij a-typisch was voor zijn tijd. Aan de andere kant kunnen een rijkdom aan gegevens over een persoon weer een completer beeld geven van de groep waartoe hij behoorde. Om deze reden kunnen de biografie, beschrijving van een persoon, en de prosopografie, beschrijving van een grotere groep mensen, elkaar aanvullen. Aan de hand van een levensbeschrijving van raadsheer van het Hof van Holland Floris Oom van Wijngaarden Jansz., wordt dat in het volgende geïllustreerd.

Inleiding

Bij het schrijven van een biografie bevindt de historicus zich op een terrein waar het geven van een (impliciet) waardeoordeel bijna onvermijdelijk is.¹ Ondanks een zo groot mogelijke objectiviteit kunnen de invalshoek van de auteur, de tijd waarin hij schrijft en de persoonlijke overtuiging invloed hebben op de toonzetting van een levensbeschrijving. Bovendien kan zelfs als er een objectieve beschrijving wordt gegeven van de karaktertrekken of handelingen van een individu, dit te zwaar worden aangezet als niet duidelijk is in hoeverre een persoon afwijkt van zijn tijdgenoten. Om deze reden kan de prosopografische methode, waarbij een collectieve biografie van een afgebakende groep mensen wordt geschreven, een goed hulpmiddel zijn bij het schrijven van een biografie. Een collectieve biografie laat de verhouding van uitzonderlijke individuen tegenover de groep zien, waardoor duidelijker wordt in hoeverre een persoon werkelijk anders was dan zijn tijdgenoten en eigen trekken vertoonde.²

In een onderzoek waarbij alleen gebruik gemaakt zou worden van de prosopografische methode, schuilt weer het gevaar dat unieke individuen verdrinken in de kwantitatieve analyses. Hoewel door middel van de methode bijvoorbeeld kan worden becijferd hoeveel procent van een groep mensen gestudeerd had, uit een bepaalde regio kwam, of tot een bepaald netwerk behoorde, kan soms het a-typische individu meer inzicht geven in een bepaalde probleemstelling dan deze kwantitatieve gegevens. Bij het opstellen van een prosopografie worden bovendien alleen de externe karaktertrekken van personen in kaart gebracht, terwijl bij een biografie ook motivaties, psychologie en mentaliteit aan de orde kunnen komen. Zo is het wel mogelijk om door kwantitatieve analyses te zien dat studie, netwerken en afkomst een gunstige invloed hadden op de carrièreperspectieven in een bepaalde instelling, maar is het vrijwel onmogelijk om te bepalen in hoeverre persoonlijke motieven een rol hebben ge-

* Met dank aan het commentaar van mijn Leidse collega's op een eerdere versie van dit artikel.

1 M. Boone, 'Biografie en prosopografie, een tegenstelling? Een stand van zaken in het biografisch onderzoek over Pieter Lanchals (ca. 1430/1440-1488): een Bruggeling in dienst van de Bourgondische staat', *Millennium* 7 (1993) 4-13, aldaar 6.
2 P. Burke, 'Prosopografie van de Renaissance', *Millennium* 7 (1993) 14-22, aldaar 18; H. Millet, 'Relaties tussen biografie en prosopografie', *Ibidem*, 34-39, aldaar 36; D. Luscombe, 'Prosopografie versus biografie. Het netwerk van Pierre Abélard', *Ibidem*, 23-33, aldaar 26, 29; Boone, 'Biografie en prosopografie, een tegenstelling?', 8; H. de Ridder-Symoens, 'Prosopografie en middeleeuwse geschiedenis: een onmogelijke mogelijkheid?', *Handelingen der maatschappij voor geschiedenis en oudheidkunde te Gent* 45 (1991) 95-117, aldaar 96, 105.

speeld bij de wens om überhaupt in deze instelling werk te vinden.³ Hier kunnen uitgebreidere biografieën van een aantal mensen uit de prosopografische groep waar relatief veel informatie over te vinden valt uitkomst bieden. Aan de hand van een levensbeschrijving van meester Floris Oem van Wijngaarden, raadsheer bij het Hof van Holland van 1496-1510, zal ik aangeven welke aanvullingen zijn biografie geeft op een groepsportret van de raadsheren bij het Hof van Holland aan het begin van de zestiende eeuw. De lotgevallen van Floris zullen daarbij in een breder perspectief worden geplaatst, door ze af te zetten tegen de gegevens die over de andere raadsheren beschikbaar zijn.⁴

Introductie van Floris Oem van Wijngaarden

Hoewel ik Floris hier behandel in het kader van een onderzoek naar raadsheren bij het Hof van Holland, heeft hij tot nu toe vooral bekendheid gekregen door zijn activiteiten in andere functies. In 1866 schreef R. Fruin zijn 'Korte autobiografie van Mr. Floris Oem van Wijngaarden'.⁵ Fruin geeft een levensbeschrijving aan de hand van een manuscript van Floris' hand (vanaf 1513) over de zaak van de nieuwe verponding in Holland, waarbij de stad Dordrecht bijna twee keer zo hoog werd aangeslagen als normaal. Alles wat met de nieuwe verponding te maken had (bespreking van dit onderwerp op dagvaarten, juridische argumenten en procedures) staat in het stuk vermeld. Fruin becommentarieert vooral hetgeen dat Floris in dit handschrift over zichzelf vermeldt, wat ook de reden is dat hij het als een autobiografie presenteert. Fruin geeft aan dat Floris als een positief figuur de geschiedschrijving is ingegaan, omdat hij werd gezien als de rechtvaardige jurist, die in de strijd voor de rechten van zijn meesters ten onder ging door willekeur en geweld.⁶ Floris had zich als pensionaris van Dordrecht namelijk zo sterk ingezet voor de privileges van de stad, dat hij eind 1518 door Karel V, als graaf van Holland, uit zijn ambt werd gezet, de stad binnen twaalf uur moest verlaten en zich twintig mijl buiten de stad moest vestigen.⁷ Fruin voegt hier nog aan toe dat Floris hoe dan ook een plaats in de geschiedwerken verdient vanwege 'de waarde van zijn persoon, [...] zijn geleerdheid en bekwaamheid en karakter'.⁸

Historici na Fruin waren echter niet altijd onverdeeld positief over Floris. Met name bij degenen die schreven over de geschiedenis van de reformatie, worden zijn minder bewonderenswaardige handelingen en karaktertrekken tegen het licht gehouden. Hij was in 1522

3 Zie bijvoorbeeld ook P. S. Lewis, 'The problems of prosopography in later medieval France' in: F. Autrand ed., *Prosopographie et genèse de l'état moderne* (Parijs 1986) 281-288, aldaar 285.

4 Zie voor een eerdere, kleinere, poging het leven van een Hollandse raadsheer op deze manier in breder perspectief te plaatsen: S. ter Braake, 'Meester Simon Pietersz. (ca. 1451-199). Het leven van een Haarlemse afstammeling van graaf Willem III van Holland en Henegouwen', *De Nederlandsche Leeuw* 121 (2004) 35-44. Informatie over andere raadsheren bij het Hof van Holland tot 1506 is te vinden in de volgende studies: M. Damen, *De staat van dienst. De gewestelijke ambtenaren van Holland en Zeeland in de Bourgondische periode (1425-1482)* (Hilversum 2000); S. ter Braake, *De weg naar het Hof. De activiteiten van 43 grafelijke ambtenaren in Den Haag aan het eind van de Middeleeuwen (1483-1506)* (Doctoraalscriptie Middeleeuwen, Amsterdam 2002, on-line raadpleegbaar via <http://www.geocities.com/prosopografie/scriptie.htm>); Idem, 'In dienst in Den Haag. Makelaardij bij het Hof van Holland aan het eind van de Middeleeuwen (1483-1506)', *Holland* 35 (2003) 9-26.

5 R. Fruin, 'Korte Autobiographie van Mr. Floris Oem van Wijngaarden' in: E.J. Brill (red.), *Handelingen en mededeelingen van de maatschappij der Nederlandse letterkunde te Leiden* (1866) 143-153.

6 Fruin, 'Korte Autobiographie', 143-144. '[...] in hem zagen onze republikeinen een lotgenoot en een voorganger van die Landsadvocaten en Stadspensionarissen, die in den strijd voor de rechten hunner partij niet voor een rechtvaardig vonnis, maar willekeur en geweld bezweken waren.'

7 Afschriften van deze brief zijn te vinden in: GADMS (= Gemeentearchief Dordrecht, manuscripten), inv. nr. 1274; M. Balen, *Beschryvinge der stad Dordrecht* (Dordrecht 1677) 811.

8 Fruin, 'Korte Autobiographie', 144.

in dienst van de keizerlijke inquisitie en wordt in die hoedanigheid, door onder anderen Spruyt, afgeschilderd als een medogenloze en gewelddadige man. Zo werd Floris beschuldigd van onwettig gebruikt geweld na een van zijn uitbarstingen tegen van ketterij verdachte personen.⁹ Om tot een goed beeld van Floris te komen volgt nu een beschrijving van zijn volledige loopbaan, waarna een vergelijking met zijn tijdgenoten getrokken kan worden.

Floris' jonge jaren

Voorafgaand aan de episode waarin hij werd verbannen uit Dordrecht, was Floris in 1516 op het matje geroepen door de centrale regering, vanwege de felheid waarmee hij zich inzette voor de privileges van die stad. De procureur-generaal van de Grote Raad spande een procedure tegen Floris aan, die zijn verdediging begon met een opsomming van de goede diensten die hij en zijn voorgeslacht de graven van Holland hadden geleverd.¹⁰ Fruin heeft dit deel van de verdediging getypeerd als een autobiografie. Uiteindelijk is het echter net zo goed deel van een poging om het hoofd boven water te houden, als zijn verweer op de feitelijke beschuldigingen. Hoewel andere bronnen Floris' verhaal in grote lijnen bevestigen en nergens tegenspreken, zal hij de feiten hier en daar in zijn voordeel gekleurd hebben en minder roemrijke passages uit zijn (familie)geschiedenis achterwege hebben gelaten.

Om te beginnen verwijst Floris naar zijn goede afkomst want ook in het evangelie staat 'dat een goeden Boom, geen quade vruchten voort en brengt'.¹¹ Zo was zijn overgrootvader Tielman Oom de voornaamste Dordtenaar geweest die Filips de Goede had geholpen tegen de Engelsen in de slag bij Brouwershaven (1426)¹², waardoor deze de heerschappij over Holland, Zeeland en Westfriesland kreeg. Bovendien was hij van moeders zijde verwant aan heer Floris van Alkemade, die in dienst van de vorst zijn leven gelaten had in Friesland (1421). Zijn moeder was daarbij een bastaarddochter van Willem van Egmond, waardoor hij verwant was aan Floris van Egmond, die onder andere sinds 1515 stadhouder van Friesland was.¹³

Blijkbaar golden voor Floris oude heldendaden en een verwantschap met hoge edelen meer dan de goede diensten die zijn directe verwanten de vorst hadden geleverd. De familie Oom van Wijngaarden is een duidelijk voorbeeld van een geslacht dat in Den Haag bij het Hof van Holland, het vertegenwoordigende orgaan van de vorst in Holland en Zeeland op het gebied van rechtspraak en bestuur, generaties lang werkzaam was en mede daardoor op de sociale ladder wist te klimmen. Dit begon met Floris' grootvader Godschalk Oom als rentmeester-generaal en raadsheer. Ook twee van Floris' ooms bekleedden functies bij het Hof en zijn vader, Jan de oude, was daar onbezoldigd raadsheer van 1491 tot 1495. Floris'

9 B. J. Spruyt, *Cornelius Henrici Hoen (Honijs) and His Epistle on the Eucharist [1525]. Medieval Heresy, Erasmusian Humanism, and Reform in the Early Sixteenth-Century Low Countries* (Houten 1996) 98.

10 Een register van 't gene dat gedaen, gebesoigneerd, gesolliciteerd ende geordonneert is in diverse dagvaarten ende bij ordonnantien, sententien, apppointementen van onzen genaden heer ende zijnder genaden Raad vuijt crachte van appellanten, processen ende anders in die saecke van de verpondinge ofte vernieuwinge van den schiltalen over Hollandt ende Vrieslandt, beginnende van der tijt dat meester Floris Oom van Wijngaarden in die stede van Dordrecht aengenomen is te weesen pensionnarijs der voorsz. stede. Te weeten in de maand van november in 't jaar XVc ende derthiene ende eyndende dit tegenwoordige register. GAD (=Gemeentearchief Dordrecht, stadsarchief), inv. nr. 600 (afschrift).

11 Mattheus 7: 17-19.

12 Het ging hier om de strijd tussen Jacoba van Beieren en Filips de Goede, waarbij de eerste steun kreeg van onder anderen de Engelse hertog Humphrey van Gloucester. Damen, *De staat van dienst*, 14, 172.

13 GAD, inv. nr. 600, f. 129r-v. Zie voor Floris van Egmond: H. Cools, *Mannen met macht. Hoge adel en de moderne staat in de Bourgondisch-Habsburgse landen, ca. 1475- ca. 1530* (Zutphen 2001) 202-204.

neef, Floris Oom van Wijngaarden Florisz. met wie hij in de literatuur tot vervelens toe verward wordt, was onbezoldigd secretaris, griffier en later bezoldigd raadsheer bij het Hof.¹⁴

Gezien deze 'familietraditie' is het niet verrassend dat ook Floris uiteindelijk in 1496 bij het Hof van Holland kwam te werken als bezoldigd raadsheer. Het lijkt er op dat hij zijn vader in dat jaar 'afloste' als raadsheer. Wat hem bij het verwerven van deze functie verder nog geholpen heeft, is dat hij door zijn ouders naar Leuven was gestuurd om daar aan de universiteit te studeren. In 1482 schreef hij zich daar in samen met zijn broer IJsbrand.¹⁵ Dat het geen ongelukkige keuze was om Floris te laten studeren, blijkt uit het gegeven dat hij het magister-examen in 1485 als tweede van 51 kandidaten aflegde, in 1493 promoveerde tot doctor in beide rechten en het jaar daarop rector werd van de universiteit.¹⁶ Hij legde daar ook belangrijke contacten, want Floris zei later dat er in Brussel en in de Raad van Brabant genoeg mensen waren die konden getuigen van zijn goede leven in Leuven.¹⁷ Behalve dat Floris een zeer goede opleiding had genoten en uit een ambtenarenfamilie kwam, kan zijn benoeming tot raadsheer te danken zijn aan het gegeven dat zijn familie tot de Kabeljauwse partij hoorde. Toen de partijstrijd tussen de Hoeken en Kabeljauwen aan het eind van de vijftiende eeuw beslecht was in het voordeel van de laatsten, waren de raadsheren in het Hof van Holland ook grotendeels Kabeljauwsgezind, of kwamen uit een Kabeljauwse familie. Stadhouder Jan van Egmond (1483-1515) heeft daarbij waarschijnlijk een beslissende rol gespeeld.¹⁸

Floris in dienst van de vorst

'Ten anderen seide die voorz. meester Florys dat men die condicien ende qualiteit van een persoon merct vuijt hetgeen dat hij in voorleeden tijden gewoonlick is te doen.'¹⁹

Als raadsheer was Floris samen met de stadhouder, acht andere bezoldigde en een aantal onbezoldigde raadsheren, in naam van de vorst verantwoordelijk voor de rechtspraak en bestuur in Holland, Zeeland en Westfriesland. Tot zijn belangrijkste taken behoorden het rechtspreken en de onderhandelingen met de onderdanen over de beden en andere zaken.²⁰ Het is hierbij opvallend dat Floris voor zijn dienstreizen vaak naar Dordrecht werd gestuurd, de stad waar zijn roots lagen en waar hij later in dienst trad, om overleg te plegen met de regeerders over een op te brengen bede of het uitvoeren van bepaalde bevelen van de vorst.²¹

Floris bekleedde in dezelfde periode ook diverse andere functies. Hij was bij provisie rent-

14 Ter Braake, 'In dienst in Den Haag', 22-23. Zie voor een geschiedenis van het geslacht Oom in Dordrecht J. van Herwaarden e.a., *Geschiedenis van Dordrecht tot 1572* (Hilversum 1996) 265-269. (voor de tak van Floris met name 268-269). Zie voor schematische biografieën van Godschalk, Tielman en Hendrik Oom van Wijngaarden Damen, *De staat van dienst*, 479-480. De twee Florissen zijn vrij eenvoudig uit elkaar te halen omdat onze Floris Jansz. de meestertitel had en zijn neef Floris Florisz. niet. Bovendien werd de laatste uiteindelijk ook ridder, een eer die Floris Jansz. nooit ten beurt is gevallen.

15 J. Wils ed., *Matricule de l'université de Louvain* vol. 2 (Brussel 1946-1954) 462.

16 G. de Moor, 'Hendrika 'Oude'-Jansdr. Oom van Wijngaarden, religieuze in Koningsveld', *Ons Voorgeslacht* 50 (1995) 479-490, aldaar 485.

17 GAD, inv. nr. 600, f. 130r-v.

18 Ter Braake, 'In dienst in Den Haag', 13-20.

19 GAD, inv. nr. 600, f. 129v.

20 Zie voor een uitgebreide behandeling van de taken van de raadsheren in de vijftiende eeuw: Damen, *De Staat van dienst*, 78-85, hoofdstuk 8. Zie verder Ter Braake, 'In dienst in Den Haag', 10-11.

21 RekRek (= Nationaal Archief, Grafelijkheidsrekenkamer, Rekeningen), inv. nr. 193, f. 115v-116r; inv. nr. 194, f. 118r, f. 121v; inv. nr. 339, f. 175v-176r, f. 179r-180r, f. 181v.

Afb. 1. Hendrik van Nassau was stadhouder van Holland en Zeeland vanaf 1515 en in eerste instantie verantwoordelijk voor de verbanning van Floris in 1518. Iconografisch bureau, RKD, Den Haag.

meester van de schildtalen van de Staten van Holland in de jaren 1504-1505 en 1507.²² In 1505 pachtte hij het baljuwschap van Den Haag, dat toen al geruime tijd in de familie was. Voor het eerst zien we nu echter weerstand tegen Floris van de kant van de onderdanen. De Hagenaars protesteerden namelijk tegen zijn benoeming en in plaats daarvan werd Floris' broer Godschalk aangesteld.²³ Tussen 1500 en 1510 was hij superintendant van de financiën in Leiden. Hij had de stad toen, naar eigen zeggen, weer in staat gesteld alle renten te betalen en bij te dragen in de bedden van de vorst, wiens welvaart immers gelegen is in de rijkdom van zijn onderdanen.²⁴ Of zijn optreden inderdaad zo'n onverdeeld succes was is de vraag. Niet iedereen in Leiden was in die tijd even tevreden met Floris' optreden, want in 1508 werd hij op het stadhuis door een zekere Jan van den Boekhorst uitgescholden.²⁵

Ook was hij verantwoordelijk geweest voor de ontvangst van het geld dat nodig was voor de Gelderse oorlog, 'overmits welcken dienst die voorsz. meester Florys alsulcken ondanck

²² ASH (= Nationaal Archief, Staten van Holland vóór 1572), inv. nr. 1736, 1745. De omslag op de schildtalen van 1505 was bestemd voor de oorlog met Gelre.

²³ Haags Gemeentearchief, Oud Archief, inv. nr. 753, f. 42r-49v. Zie ook Ter Braake, 'In dienst in Den Haag', 19.

²⁴ GAD, inv. nr. 600, f. 130v-131r; H. Brand, *Over macht en overwicht. Stedelijke elites in Leiden (1420-1510)* (Leuven-Apeldoorn 1996) 117-118; RekRek, inv. nr. 5553. Zie voor het failliet van de Hollandse steden onder andere: I. Prins, *Het Faillissement der Hollandsche Steden: Amsterdam, Dordrecht, Leiden en Haarlem in het jaar 1494, uit de wordingsgeschiedenis van den Nederlandschen Staat toegelicht door Mr. Izak Prins, advocaat en procureur* (Amsterdam 1922).

²⁵ L. Knappert, *De opkomst van het protestantisme in eene Noord-Nederlandsche Stad. Geschiedenis van de hervorming binnen Leiden van den aanvang tot op het beleg* (Leiden 1908) 86.

gecreegen heeft van eenige, dat hij dairomme door importuynne sollicitatie ende vervolge van eenige steeden gedestituert ende verlaeten is van den dienst van onze voorz. g.h. (genadige heer) ende van den eedt die hij onse g.h. als raid ordinaris gedaen hadde.' Floris was dus in 1510 ontslagen als raadsheer, ondanks de goede diensten die hij naar eigen zeggen gedaan had. Hij gaf hierbij de schuld aan enkele niet bij name genoemde steden, die geklaagd hadden over de manier waarop Floris het geld voor de oorlog met Gelre bij elkaar probeerde te krijgen. Zijn ontslag viel echter ook samen met een algemene reorganisatie van het Hof van Holland, waarbij niet alleen hij, maar ook raadsheer Gerrit van der Mije het veld moest ruimen en er voor het eerst sinds 1477 weer een president werd aangesteld.²⁶ In de instructie voor het Hof van Holland van 1510 staat vermeld dat deze hervorming geschiedde omdat de raadsheren zich te veel bezig hadden gehouden met nevenfuncties, waardoor er weinig terecht was gekomen van de rechtspraak.²⁷ Aangezien de raadsheren moeilijk zelf over deze gebrekkige rechtspraak geklaagd kunnen hebben, zal de hervorming vooral op aandringen van de Staten of enkele steden van Holland doorgevoerd zijn. Kijkend naar de verschillende nevenfuncties van Floris, hoewel in het verlengde van zijn raadsheerschap, is het niet onwaarschijnlijk dat de Hollandse onderdanen hem bij name genoemd hebben, met wellicht ook een klacht over hoe hij deze functies uitvoerde. Zeker als we zien dat de andere bezoldigde raadsheren uit 1510 over het algemeen minder bezig waren met andere functies.²⁸

Door zijn ontslag en het feit dat hij zijn salaris niet op tijd betaald had gekregen, was Floris in financiële moeilijkheden geraakt. Het enige wat Floris hier verder nog over kon zeggen, was dat hij geen andere keus had dan geduldig te zijn 'hopende dat onsen coninck eens anders geïnformeert sal worden.'²⁹ Zijn problemen waren dus niet veroorzaakt door de vorst, maar door diens raadgevers, een soort verdediging die Floris ook later nog zou toepassen. Ondanks zijn ontslag had hij, nog steeds volgens eigen zeggen, echter niet nagelaten de vorst ook daarna goed te dienen, door in 1511 te helpen de steden van Holland over te halen tot het betalen van 50.000 rijns gulden voor het beleg van Venlo. Vervolgens was Floris een van de drie afgevaardigden uit Holland, om de Staten van Vlaanderen ervan te overtuigen zich bij de Staten van Holland, Brabant en Zeeland aan te sluiten in het toezeggen van een bedrag aan de vorst. Bovendien was hij betrokken bij het opstellen van een plan om het geld voor de oorlog met Gelre bij elkaar te krijgen, zonder dat de arme onderdanen daar al

²⁶ RekReg, inv. nr. 344, f. 160r-v.

²⁷ Instructie 1510, inleiding. Gedrukt bij C. Cau ed., *Groot plaacet-boek vervattende de placaten ende ordonnantiën van de Hoogh-Mog.-Heeren Staten Generael der Vereenighde Nederlanden ende van de Ed. Groot Mog. Heeren Staten van Hollandt ende West-Vrieslandt, mitsgaders van de Ed. Mog. Heeren Staten van Zeeland II* (Den Haag 1664) 647-650. Zie ook RekReg (= Nationaal Archief, Grafelijkheidsrekenkamer, Regesten), inv. nr. 6, f. 123v-124v.

²⁸ De bezoldigde raadsheren in 1510 (voor de reorganisatie) waren Jan Boudijnsz., Jan van Duivenvoorde, Reinier de Jonge, Gerrit van der Mije, Floris Oom van Wijngaarden Florisz., Floris Oom van Wijngaarden Jansz., Jacob Ruysch, Evert de Veer en Abel van Coulster (raadsheer bij absentie). De enige andere bezoldigde raadsheren die, voor zover bekend, in 1510 andere functies uitoefenden waren Jan van Duivenvoorde als hoogheemraad van Delfland en Schieland en Jacob Ruysch als deken van de Hofkapel in Den Haag. Jan bleef zijn functies echter ook na 1510 uitoefenen, wat wellicht de reden was dat in 1516 nogmaals werd bepaald dat de raadsheren in Holland geen dijkgraaf of heemraad in Holland of Friesland mochten zijn. Algemeen Rijksarchief Brussel, *Papiers d'état et Audience* (=Audience), inv. nr. 524, f. 16r (12 oktober 1516). In 1555 beweerde raadsheer Cornelis Suys echter nog dat het de normaalste zaak van de wereld was om de functies van raadsheer en heemraad te combineren, zonder dat hier een ordonnantie tegen was gemaakt. Audience, inv. nr. 1646:2, 1 augustus 1555 (verdediging van Cornelis Suys tegen een aantal artikelen tegen hem ingebracht). De combinatie van het ambt van deken van de Hofkapel en raadsheer was zeer gebruikelijk. Zie hiervoor A. G. Jongkees, *Staat en kerk in Holland en Zeeland onder de Bourgondische hertogen 1425-1477* (Groningen en Batavia 1942) 280-281. Zie voor voorlopige biografieën van deze heren Ter Braake, *De weg naar het Hof*, bijlage 1.

²⁹ GAD, inv. nr. 600, f. 131v-132r.

te veel onder zouden lijden.³⁰ Het uiteindelijke ontwerp daarvan ging naar de raadsheren van het Hof van Holland, maar daar werd het niet goed ontvangen omdat de stadhouder, de Floris goed gezinde maar vaak afwezige Jan van Egmond, en de president niet aanwezig waren. Een helaas niet bij name genoemde raadsheer was na het horen van het concept, waarin stond dat de vorstelijke ambtenaren nu ook iets moesten bijdragen in de belasting, stiekem naar enige andere (hogere) ambtenaren gegaan om aan de bel trekken. Hierdoor werd het concept naar de prullenbak verwezen.³¹ De belastingvrijdom van de vorstelijke ambtenaren was een punt waar ook later sterk aan werd vastgehouden. Het duurde nog tot 1554 voordat hierin verandering kwam.³²

Uiteindelijk nam Floris in 1513 het ambt van pensionaris van Dordrecht aan,³³ waardoor hij nu verantwoordelijk werd voor het verdedigen van de privileges van deze stad. Het was niet ongewoon dat de raadsheren voor, na, of zelfs tijdens hun dienstverband aan de vorst voor de steden of Staten van Holland werkten. Zo waren drie van de vier landsadvocaten van de Staten van Holland (van 1480 tot 1524) zowel voor als na het bekleden van deze functie in dienst van de vorst. De vierde onderhield tijdens zijn ambtsperiode goede banden met de substituut-stadhouder, de eerder genoemde Floris van Egmond, en kwam later in vorstelijke dienst.³⁴ Aan het eind van de vijftiende en begin van de zestiende eeuw was het ook heel normaal dat stadspensionarissen later in dienst van de vorst traden, of, iets minder frequent, de omgekeerde volgorde aanhielden.³⁵ Toch bleef Floris als pensionaris van Dordrecht waarschijnlijk hopen op een terugkeer in het Hof van Holland. Stadhouder Jan van Egmond heeft in ieder geval nog geprobeerd hem terug te brengen bij het Hof. In een brief van 4 november 1514 aan landvoogdes Margaretha van Oostenrijk, geeft hij advies over de opvolging van de overleden raadsheer Reinier de Jonge. Jan beval nu van harte Floris aan om de vacature in

30 GAD, inv. nr. 600, f. 132r-133r. In 1511 ging Floris samen met raadsheer Filips van Spangen als gedeputeerde van de edelen van de Staten van Holland naar Brussel om daar met landvoogdes Margaretha van Oostenrijk overleg te plegen over een goede manier om het geld voor de oorlog met Gelre bijeen te brengen. ASH, inv. nr. 1755, f. 14r.

31 GAD, inv. nr. 600, f. 133v.

32 J. W. Koopmans, *De Staten van Holland en de Opstand : de ontwikkeling van hun functies en organisatie in de periode 1544-1588* (Den Haag 1990) 58, 65; F. Postma, *Viglius van Aytta. De jaren met Granvelle (1549-1564)* (Zutphen 2000) 74.

33 GAD, inv. nr. 600, f. 134r.

34 Het gaat om de landsadvocaten Bartout van Assendelft (1480-1489 en 1494-1497), Jan Boudijnsz. (1489-1494), François Coebel (1500-1513) en Albrecht van Loo (1513-1524). Zie voor de eerste twee Kokken, *Steden en Staten*, 84-86. François Coebel werd door Floris van Egmond (dezelfde op wiens verwantschap Floris prat ging), in 1507 aanbevolen voor de functie van raadsheer in het Hof van Holland, toen deze het ambt van landsadvocaat nog bekleedde. A. J. G. LeGlay, *Correspondance de l'Empereur Maximilien Ier et de Marguerite d'Autriche*, 2 vols. (Parijs 1839) nr. 22. Later zette Floris van Egmond zich in om François in zijn functie van landsadvocaat te handhaven. J. P. Ward, *The cities and states of Holland (1506-1515). A participative system of government under strain* (proefschrift Leiden 2001) 54-55. Zie voor Albrecht van Loo onder andere Gemeentearchief Amsterdam, stadsarchief, inv. nr. 5029-28 (=Jacobsz.), 4 en 9. Het archiefstuk zelf is niet gefolieerd of genummerd. De paginering die is aangehouden is die van film 6656.

35 Zie algemeen: Damen, *De Staat van dienst*, 211. Specifiek gaat het om Reinier Brunt als pensionaris van Gouda (1519-1523), procureur-generaal (1523-1536) en raadsheer (1535-1539); Jacob Mouwerysz. als pensionaris van Gouda (<1502-1513) en raadsheer (1514-1522); Joost Bets als advocaat-fiscaal (1515-1520) en pensionaris van Dordrecht (1523-1537); Jacob Boudijnsz. als pensionaris van Haarlem (1484-1490) en Amsterdam (<1487->1501) en onbezoldigd raadsheer (1504-1514); Hugo de Groot als pensionaris van Delft (1484-1493?) en onbezoldigd raadsheer (1509); Cornelis de Jonge als pensionaris van Dordrecht (1473-1476) en raadsheer (1477-1493); Jan van Schoonhoven als pensionaris van Dordrecht (voor 1480) en raadsheer (1480-1503); Evert de Veer als pensionaris van Gorinchem (1497-1500) en raadsheer (1502-1514), Jan van den Briele als pensionaris van Haarlem (1510-1524) en wellicht onbezoldigd raadsheer (1544-1554) en Jacob Ruysch als pensionaris van Amsterdam (1467-1473) en raadsheer (1474-1519) (gegevens ontleend aan mijn biografische databank). Floris heeft al deze heren gekend en was als raadsheer collega van vijf van hen.

te vullen.³⁶ Jans aanbeveling werd echter niet opgevolgd en Floris bleef in dienst van Dordrecht.³⁷ Met alle gevolgen vandien.

Beschuldigingen tegen Floris

Voordat Floris werd verwijderd als pensionaris van Dordrecht, was hij dus al een keer als raadsheer ontslagen. Het eerste ontslag was door toedoen van ofwel enkele steden, ofwel door een algemeen schrijven van de Staten waarin die zelfde steden een stem hadden. De tweede keer lag het echter iets gecompliceerder. Fruin vond de beschuldigingen aan het adres van Floris niet van belang, omdat ze merendeels niet veel te beduiden zouden hebben.³⁸ Om inzicht te krijgen in de manier waarop Floris zich bewoog tussen vorst en onderdanen, is het echter juist interessant om te zien welke beschuldigingen tegen hem werden ingebracht en wat daar zijn verdediging op was.

Reeds in maart 1516 moest Floris zich op centraal niveau (Mechelen en Brussel) melden vanwege de klachten die er over hem gekomen waren. Het ging hierbij vooral over de manier waarop hij zich gedroeg in de verdediging van het privilege van Dordrecht, om gezet te worden op de oude verponding voor de belasting. Dordrecht had op het gebied van de belastingen altijd een uitzonderingspositie ingenomen, en volgens het laatste privilege dat Maximiliaan de stad in 1487 verleend had, moest de stad een twaalfde van het totale bedrag bijdragen. De ambtenaren uit het huidige Vlaanderen en de andere steden van Holland wilden Dordrecht echter naar eigen draagkracht laten betalen, wat volgens de informatie uit 1514 neerkwam op ongeveer een zesde deel.³⁹ Floris hoorde nu van de kanselier dat hij zich moest melden 'omdat onse voorsz. g. h. geïnformeert was dat hy turbeerde alle de saicken van onse g.h. in Holland ende bisonder binnen die steede van Dordrecht'. Floris antwoordde hierop dat dit wel heel algemeen geformuleerd was en wenste specifiek te horen wat hij misdaan had.⁴⁰ De kanselier noemde vervolgens de punten die tegen Floris ingediend waren.⁴¹

Het eerste punt was dat hij aan Hendrik van Nassau, de stadhouder van Holland, gezegd had dat deze een goed rapport moest leveren aan de vorst over de zaak van de verponding. Hij zou dit op zo'n wijze gedaan hebben, dat de stadhouder het idee kreeg dat als Dordrecht haar zin niet kreeg, ze zich wel eens onder een andere heer zou kunnen stellen. Met name bij de bedoeonderhandelingen speelde de stadhouder een grote rol in de zestiende eeuw. In dit geval was het dus Hendrik van Nassau, die met de vertegenwoordigers van Dordrecht moest onderhandelen over de nieuwe verponding en daar vervolgens verslag over moest uitbrengen aan de vorst of de landvoogdes. Als oud-raadsheer had Floris ook aan de andere kant van de onderhandelingstafel gezeten. Hij wist dus welke invloed het advies van de stadhouder en de Raad van Holland kon hebben. Hoewel Jan van Egmond de stadhouder was tijdens Floris' periode als raadsheer, was ook Hendrik van Nassau geen onbekende. Floris

36 L. Ph. C. van den Bergh, *Correspondance de Marguerite d'Autriche, gouvernante des Pays-Bas, avec ses amis, sur les affaires des Pays-Bas de 1506-1528*, deel 2 en 3 van *Gedenkstukken tot opheldering der Nederlandsche geschiedenis* (Leiden 1845-1847) nr. 220.

37 Verschillende auteurs, beginnend met Van Den Bergh, meenden dat Jans aanbeveling wel werd opgevolgd. Floris wordt hier echter verward met zijn gelijknamige neef (zie noot 14), die bovendien al vanaf 1503 onafgebroken bezoldigd raadsheer was.

38 Fruin, 'Korte Autobiografie', 144.

39 Van Herwaarden e.a., *Geschiedenis van Dordrecht*, 238-239; R. Fruin, 'De verponding van 1496 en 1515 en haar voorbereiding' in: P.J. Blok, P.L. Muller en S. Muller eds., *Robert Fruin's verspreide geschriften: met aantekeningen, toevoegsels en verbeteringen uit des schrijvers nalatenschap VI*, 138-175, aldaar 148; J. L. Dalen, *Geschiedenis van Dordrecht* (Dordrecht 1931) 465-466.

40 GAD, inv. nr. 600, f. 121r-v.

41 Voor de volgende beschuldigingen en de verdediging van Floris zie GAD, inv. nr. 600, f. 122r-129r, f. 134r-140r.

Afb. 2. Floris van Egmond was eerst substituut-stadhouder van Holland en later stadhouder van Friesland (1515-1517). Met trots vermeldde Floris Oom van Wijngaarden dat hij verwant aan hem was. Iconografisch bureau, RKD, Den Haag.

trad in 1513 en 1514 in twee rechtszaken op als de gemachtigde van Hendrik.⁴² De verhouding tussen de twee heren was echter goed verstoord nu ze tegenover elkaar stonden. Floris antwoordde dat hij de stadhouder alleen maar had gevraagd om de vorst te adviseren de stad niet hoger te belasten dan dragelijk was, zonder verder iets te insinueren.

Punten twee en drie gingen over oneerbiedige bejegeningen tegen het Hof van Holland, wat zelfs zo ver gegaan zou zijn dat 'meester Florys gesolliciteert soude hebbe om die stad van Dordrecht geheel en al exempt te maicken van de jurisdictie van den Hove van Hollandt.' Het meest voor de hand liggend is dat het weer stadhouder Hendrik van Nassau was die deze punten tegen Floris had ingebracht. Op deze twee punten antwoordde Floris dat hij had gehandeld naar zijn last en dat hij geprobeerd had een oplossing te vinden voor 'die grote molestacie ende beswaernisse' die er waren door het grote aantal zaken voor het Hof van Holland. Dit probleem bleef inderdaad in zo'n mate een rol spelen, dat eerste raadsheer Gerrit van Assendelft nog in de jaren vijftig van de zestiende eeuw verklaarde dat hij niets liever zag dan een verkorting van de duur van de processen voor het Hof.⁴³

Het vierde punt was dat Floris geprobeerd had haat op te roepen tegen de centrale ambtenaren in Brussel en Mechelen. Floris had aan de inwoners van Dordrecht het bijbelboek

⁴² HvH (= Nationaal Archief, Hof van Holland), inv. nr. 488 sen. 17; inv. nr. 489, sen. 195.

⁴³ A. en A. van der Goes, *Holland onder de regeering van keizer Karel den Vijfden, bij den overdracht der Nederlanden aan, en gedurende het bestier van, zijnen zoon koning Philips den Tweeden of verzameling van alle de notulen, propositien, resolutien en andere besognes, in de dagvaarden bij de vergadering van de Staaten dier provincie gehouden, genomen en gedaan door A. van der Goes...* 6 vols. (Amsterdam 1791) 24 maart 1553; 16 oktober 1556.

Esther verteld, waarin de eerste raadsheer van koning Ahasveros ter dood wordt veroordeeld. Floris zou hiermee geïmpliceerd hebben dat degenen die nu ‘bij onsen coninck waeren’, de raadsheren op centraal niveau, ook opgeknoopt moesten worden vanwege het onrecht dat de stad Dordrecht nu gedaan werd in het negeren van haar privileges. Het bijbelboek Esther leent zich inderdaad goed voor een vergelijking met de situatie waarin Floris en de stad Dordrecht zich bevonden. Nog beter zelfs dan Floris’aanklager volgens de bron inbracht.⁴⁴ In het verhaal trouwt de joodse Esther met koning Ahasveros. De eerste raadsheer Haman, die niet van Esthers afkomst op de hoogte was, wist er met het zegelring van de koning voor te zorgen dat het bevel uitging om alle joden uit te roeien. De vergelijking met de centrale ambtenaren die er uit naam van de vorst voor zorgden dat de Dordtenaren ten onder gingen, of in ieder geval een hoger aandeel in de verponding moesten betalen dan normaal, is snel gemaakt. De held van het verhaal was Mordechai, de opvoeder van Esther, die weigerde zich te buigen naar de wil van Haman en daardoor zijn haat opwekte. Mordechai had eerst de koning goed gediend door een samenzwering te ontdekken en wist Esther er toe te bewegen voor haar volk op te komen. Uiteindelijk werd Haman op bevel van de koning gedood omdat hij door zijn bevel ook de joodse Esther de dood in had kunnen jagen. Niemand minder dan Mordechai wordt uiteindelijk de eerste raadsheer van de vorst. Floris lijkt zich hier dus op te werpen als een nieuwe Mordechai die de ondergang van zijn ‘volk’, de Dordtenaren, probeert te verhoeden. Floris zelf beweerde echter het bijbelboek alleen te hebben aangehaald om de arme Dordtenaren, die bang waren van alles beroofd te worden, te troosten.

Als voorvechter van de stad Dordrecht zou Floris bovendien, volgens de vijfde aanklacht, een dreigende brief aan de stad Delft geschreven hebben, waarin stond dat de Dordtenaren goedschiks of kwaadschiks er wel voor zouden zorgen dat de Delftenaren deden wat ze wilden. Floris beweerde echter dat deze brief aan Delft niet van zijn hand was. Als laatste punt werd aangevoerd, en dit had direct te maken met zijn ontslag als raadsheer, dat Floris in 1510 naar de vorst was gegaan om voor de Staten en steden van Holland te spreken, terwijl de onderdanen zeiden hem nooit een dergelijke volmacht gegeven te hebben. Floris zei echter dat hij wel degelijk een instructie had gekregen van vier van de zes grote steden en veel kleine steden en dat hem dus niets was te verwijten. Floris werd dus zowel een gebrek aan respect voor de vorstelijke ambtenaren (de eerste vier punten) als voor de onderdanen verweten (de laatste twee beschuldigingen). De procureur-generaal van de Grote Raad beschuldigde Floris, die volgens hem eerder gehandeld had naar zijn ‘natuere ende quade gunst ofte affectie dan die scientie oft wetentheid’, in ieder geval van majesteitsschennis. Hij eiste dat Floris werd verbannen uit de landen van de vorst en dat zijn goederen werden geconfiscieerd, of dat hij ten minste een boete van 6000 rijns gulden zou krijgen. Vanwege zijn slechte invloed op de onderdanen verzocht hij bovendien dat Floris tijdens het proces niet in Holland mocht komen.

Floris’ verdediging was begonnen met het opsommen van de goede daden van hem en zijn voorgeslacht. De procureur-generaal antwoordde hierop echter dat hij niets wilde afdingen op Floris’ afstamming maar dat hij ‘nyet proffiteeren en mochte dat hij van goeden ouders gecomen en was’. Hij geloofde wel dat Floris ‘een cloeck, wijs, verstandich ende geleerd man was, ende dat hy voor zulkx geacht ende gereputeerd was’, maar dat hij daardoor

44 Zie voor het volgende het boek Esther uit het Oude Testament.

des te meer misdeed 'als hij zijn wijsheid ende geleertheid anders besteede dan hij behoirde.' Floris' verweer was niets anders dan 'een couleur dair meede hij zijn quade meeninge meende te verven ende te bedecken', met name wat betreft het aanhalen van het bijbelboek Esther. De procureur-generaal wilde Floris verbieden om nog een voet in Holland te zetten. Door zijn geleerdheid was hij namelijk zeer machtig en in staat de simpele mensen te verleiden. Het zou beter zijn als Floris weer in Leuven kwam wonen om daar college te geven, waarvoor hij 'wel nut ende bequaem wesen soude.' De uitkomst van de procedure was, zoals eerder vermeld, dat Floris werd verbannen uit Dordrecht.

Floris' rehabilitatie en verdere carrière

Floris had machtige vrienden die konden pleiten voor zijn rehabilitatie, die dan ook niet lang op zich liet wachten. In ieder geval in 1520 was Floris weer actief als pensionaris van Dordrecht.⁴⁵ Helaas is het door het ontbreken van de stadsrekeningen tussen 1512 en 1521 moeilijk te zien of hij ook eerder weer officieel actief was als gedeputeerde van Dordrecht.⁴⁶ De meeste historici zijn het erover eens dat Floris' rehabilitatie moet worden toegeschreven aan de interventie van zijn vriend Adriaan van Utrecht, de opvoeder van Karel V en paus van 1522-1523.⁴⁷ Adriaan had op 12 augustus 1519 een brief aan Floris geschreven, waarin hij beloofde stadhouder Hendrik van Nassau te vragen of deze ervoor wilde pleiten de banbrief herroepen te krijgen. Men beweerde namelijk dat vooral Hendrik van Nassau verantwoordelijk voor Floris' verbanning was geweest. Ook schreef Adriaan een brief aan de centrale ambtenaar Laurens du Blioul met het verzoek op Hendrik van Nassau in te praten.⁴⁸

Een andere reden voor Floris' wederopstanding is waarschijnlijk te danken aan zijn rol in de ketterbestrijding. Frans van der Hulst, een van de vrienden die Floris had onder de leden van de Raad van Brabant, kreeg een speciale commissie van Karel V voor de bestrijding van ketterij in de Nederlanden. Kort daarna werd Floris aangesteld als zijn helper. Juist in de hoedanigheid van ketterjager heeft Floris een slechte naam gekregen bij het nageslacht. Erasmus zag de inquisiteurs en hun helpers, op een enkele uitzondering na, als fanatiekelingen die iedere vorm van vernieuwing als ketterij wilden aanduiden.⁴⁹ Floris was van zijn kant geen bewonderaar van Erasmus en schreef in 1523 een anoniem pamflet tegen de humanist, die twee jaar daarvoor uit Leuven was vertrokken omdat hij verdacht werd van Lutherse sympathieën.⁵⁰ Als rechterhand van Frans van der Hulst deed Floris in 1522 onder-

⁴⁵ Floris hielp in dat jaar een Dordtenaar in een proces tegen de drossaart van Bergen. HvH, inv. nr. 500, sen. 162. Ook reisde hij weer af als gedeputeerde van Dordrecht naar Den Haag. GAD, inv. nr. 444, f. 157v.

⁴⁶ Wel is een reisverslag bewaard gebleven van een anonymous, die eind 1519 samen met Floris naar Karel V in Breisach in Duitsland reisde. In welke hoedanigheid dit gebeurde wordt echter niet duidelijk. GADMS, inv. nr. 1737.

⁴⁷ J. G. de Hoop Scheffer, *Geschiedenis der kerkhervorming in Nederland van haar ontstaan tot 1531* (Amsterdam 1873) 76, noot 4. Zie verder bijvoorbeeld: De Moor, 'Hendrika 'Oude'-Jansdr. Oem van Wijngaarden', 486; J. van Herwaarden e.a., *Geschiedenis van Dordrecht tot 1572* (Hilversum 1996) 269. Fruin zag eerder een verband tussen Floris' rehabilitatie en de uitslag van de zaak van de verponding in het voordeel van Dordrecht. Fruin, 'Korte autobiographie', 152.

⁴⁸ Deze brieven zijn te vinden bij Balen, *Beschryvinge der stad Dordrecht*, 810-812.

⁴⁹ J. D. Tracy, *Holland under Habsburg rule, 1506-1566. The formation of a body-politic* (Berkely etc. 1990) 152-153. Frans van der Hulst was raadsheer in Brabant van 1505-1522. Floris had Frans naar alle waarschijnlijkheid ontmoet in zijn studententijd in Leuven. Frans schreef zich daar een jaar later (1483) in dan Floris. H. de Ridder-Symoens, 'Milieu social, études universitaires et carrière des conseillers au Conseil de Brabant, 1430-1600' in: *Recht en instellingen in de oude Nederlanden tijdens de middeleeuwen en de nieuwe tijd. Liber amicorum Jan Buntinx* (Leuven 1981) 257-301, aldaar 266.

⁵⁰ P.S. Allen en H.M. Allen, *Opus epistolarum Des. Erasmi Roterodami* 12 vols. (Oxford 1906-1958) VI, epistola 1668; P.G. Bietenholz en T.B. Deutscher ed., *Contemporaries of Erasmus. A bibliographical register of the renaissance and reformation* 3 vols. (Toronto, Buffalo, London 1985-1987) vol. 3, 27; J. Huizinga, *Erasmus* (Haarlem 1936) 154-162. Zie ook H. de Vocht, *History and rise of the collegium trilingue Lovaniense 1517-1550. Part the first: the foundation* (Leuven 1951) 7-8.

Afb. 3. Floris is in vooral de oudere literatuur veelvuldig verward met zijn gelijknamige neef, die ook functies bij het Hof van Holland bekleedde. Op dit folio met reiskostenvergoedingen van de rentmeester-generaal van 1496, zien we hoe beide heren samen een reis naar Mechelen ondernamen om te praten over problemen met de muntordonnantie. Nationaal Archief, Grafelijkheidsrekenkamer, rekeningen, nr. 192, f. 105r.

zoek naar de van ketterij verdachte Cornelis Hoen. Hij gebruikte voor dit onderzoek geweld bij het openen van de deur van Cornelis' huis. Toen een bevriend echtpaar van Cornelis daartegen protesteerde, ging Floris volgens de mensen die klaagden over zijn manier van optreden zo tekeer, dat de vrouw van dit echtpaar een miskraam kreeg.

Floris was van mening dat alle ketterzaken onder de directe jurisdictie van de keizer en paus vielen en dat het Hof van Holland zich er niet mee te bemoeien had. Eind 1522 en begin 1523 gaf het Hof van Holland toe aan de eisen van Floris en liet Cornelis Hoen in de handen van de inquisiteurs. Floris bracht Cornelis naar Geertruidenberg, maar na protesten van de Staten van Holland moest de gevangene weer worden teruggebracht naar Den Haag. Toen hij Cornelis medio 1523 met een kar naar Gorinchem wilde brengen, steunde het Hof van Holland de protesten van de Staten voor het eerst openlijk.⁵¹ Door onder andere deze incidenten werd de positie van Floris als ketterjager onhoudbaar. Nog voor de verwijdering van Frans van der Hulst uit zijn ambt begin 1524, hadden de Staten zelfs expliciet gevraagd om Floris niet meer bij een onderzoek van Frans toe te laten.⁵²

In de tussentijd was Floris ook nog actief als pensionaris van Dordrecht. Hij kwam in die hoedanigheid tegenover raadsheer en landsadvocaat Albrecht van Loo te staan. De vereniging van de functies van raadsheer, vertegenwoordiger van de vorst, en landsadvocaat, vertegenwoordiger van de Staten van Holland, werd door sommige leden van de Staten als onacceptabel gezien.⁵³ Op 7 maart 1523 begon Floris, die als geen ander wist welke problemen het opkomen voor verschillende belangen kon opleveren, een toespraak om Albrecht van zijn functie van landsadvocaat te ontheffen.⁵⁴ Formeel gezien had Floris meer dan gelijk omdat in de instructie voor het Hof van Holland van 1510 was vastgelegd dat de vorstelijke ambtenaren geen functies in dienst van anderen mochten uitoefenen.⁵⁵ Uiteindelijk moest Albrecht in 1524 zijn functie neerleggen. Bij de aanstelling van de volgende landsadvocaat, werd nadrukkelijk vermeld dat hij geen ander officie zou mogen bekleden en dat hij residentie moest houden in Den Haag.⁵⁶ Floris kwam voor het zover was echter zelf weer in opspraak omdat hij in Brussel had doorverteld wat de pensionaris van Delft, de latere landsadvocaat Aart van der Goes, tijdens een dagvaart over de Lutheranen gezegd had. Dit leidde tot het verzoek aan Dordrecht van de edelen en andere vijf steden hem niet meer af te vaardigen.⁵⁷ Floris had toen ook niet meer de volledige steun van Dordrecht. Over de kwestie in hoeverre men het plakkaat van de vorst tegen het lezen van Lutherse boeken wilde accepteren, waren de meningen verdeeld binnen Dordrecht. De pensionarissen van de stad, van wie Floris ongetwijfeld degene was die een strenge navolging propageerde, spraken elkaar tegen en herriepen wat de ander had gezegd.⁵⁸ Na deze episodes, waarin hij wederom uit zijn functies was gezet, verdwijnt Floris grotendeels uit de Hollandse bronnen. In 1527 stierf hij

51 Spruyt, *Cornelius Henrici*, 98-103, 264-265.

52 De Hoop Scheffer, *Geschiedenis der kerkhervorming*, 185. Zie voor de revocatie van Frans van der Hulst: Tracy, *Holland under Habsburg rule*, 154-155; P. Fredericq, *Corpus Documentorum Inquisitionis Haereticae Pravitatis Neerlandicae* vol. IV (Gent 1900) nrs. 162, 168-169, 188.

53 Reeds in 1516 was er sprake van Albrecht van Loo van zijn functie van landsadvocaat te ontslaan. L. M. Rollin-Couquerque en A. Meerkamp van Embden, 'Goudse Vroedschapsresoluties betreffende Dagvaarten der Staten van Holland en der Staten-Generaal, 1501-1524', *Bijdragen en Mededelingen van het Historisch Genootschap te Utrecht* 37 (1916) 61-181, aldaar 15 juli 1516.

54 Jacobsz. 4, 9. In de literatuur wordt soms gesuggereerd dat Albrecht ontslagen werd in 1524 omdat hij toen een ambt van de vorst aannam. (het laatst nog bij Ward: Ward, *The cities and states of Holland*, 56-57). In feite had Albrecht bijna tegelijkertijd de functies van raadsheer (1512) en landsadvocaat (1513) aangenomen en werd hier pas veel later een probleem van gemaakt.

55 Instructie 1510, artikel 18.

56 HvH, inv. nr. 28, f. 81r-v.

57 Jacobsz., 36; Fredericq, *Corpus IV*, nr. 167. In de vroedschapsresoluties van Gouda wordt gesproken over het verzoek van de andere grote steden om '[...] meester Floris Oem in hoirluyder communicacie te refuseren ende te schuwen om sonderlinge saicken [...]'. Rollin-Couquerque en A. Meerkamp van Embden, 'Goudse Vroedschapsresoluties', 7 september 1523.

58 Rollin-Couquerque, 'Goudse Vroedschapsresoluties', 7 september 1523. De andere pensionaris was Joost Bets. Zie hiervoor ook Fredericq, *Corpus IV*, nr. 166; De Hoop Scheffer, *Geschiedenis der kerkhervorming*, 193.

en liet zich begraven in de Kloosterkerk te Den Haag.⁵⁹ Afgaand op zijn jaar van inschrijving aan de Leuvense universiteit moet hij toen ongeveer zestig jaar oud zijn geweest.⁶⁰

Conclusie

In hoeverre heeft deze levensbeschrijving van Floris Oem van Wijngaarden nu iets toegevoegd aan het beeld van de raadsheren bij het Hof van Holland aan het begin van de zestiende eeuw? In eerste instantie lijkt Floris' biografie een aantal zaken met betrekking tot de raadsheren te onderstrepen. Hij had rechten gestudeerd, wat kan worden meegenomen als bewijs voor een toenemend belang van een universitaire graad voor de functie van raadsheer.⁶¹ Hij had vele familieleden bij het Hof van Holland, wat het belang van familienetwerken voor het verkrijgen van een functie in die instelling onderstreept. Dankzij Floris' goede band met Jan van Egmond behoorde hij ook nog eens tot het goede politieke netwerk. Hij liet zich, ondanks zijn Dordtse bindingen, begraven in Den Haag wat iets zegt over de affiniteit van de vorstelijke ambtenaren met hun werkplek. Als alleen deze gegevens over Floris bekend waren geweest, dan zou hij als een van de velen in de kwantitatieve analyses over scholing, netwerken en integratie in Den Haag zijn opgenomen.

Door ook de moeilijker meetbare aspecten van Floris' leven te belichten, weten we nu echter ook een aantal andere zaken. Zo hadden de Hollandse onderdanen blijkbaar genoeg invloed om een vorstelijke ambtenaar, ondanks zijn goede opleiding en netwerken, uit een bepaalde functie te weren. In 1505 werd Floris belet de functie van baljuw van Den Haag op zich te nemen. In 1510 werd Floris op aandringen van de Staten als raadsheer ontslagen, hoewel Jan van Egmond toen nog stadhouder was en hij een neef en een zwager onder zijn collega's telde.⁶² In 1523 werd hij geweerd als ketterjager in Holland. Ook hebben we gezien wat een tegenstander van formaat een oud-raadsheer voor de vorst en zijn hoogste ambtenaren kon worden, op het moment dat deze zich voor andere belangen inzette.

Verder werd duidelijk hoe Floris zich in diverse functies impopulair heeft gemaakt. Dit moet worden toegeschreven aan een grote intelligentie in combinatie met een compromisloos karakter, dat hem gehaat maakte bij iedereen die hem in de weg stond. De strikte naleving van de regels zoals hij die interpreteerde, botste continu op weerstand in een maatschappij waarin deze regels nog in strijd konden zijn met bestaande privileges of gebruiken. Tijdens zijn bewogen carrière kwam Floris iedere keer in opspraak, of hij nu verantwoordelijk was voor de onderhandelingen met de Staten van Holland, het verdedigen van Dordtse privileges, het vervolgen van ketters, of het bestrijden van belangenverstrengeling van de landsadvocaat. Formeel kon Floris misschien vaak zijn gelijk halen, in de praktijk was hij hierdoor onhoudbaar in al zijn functies waarvoor hij in ieder opzicht wel de goede achtergrond had. De rol van bemiddelaar, die zo belangrijk was voor een raadsheer of pensionaris die zich tussen vorst en onderdanen bewoog, was niet voor hem geschikt.⁶³

59 A. Mulder, 'De kloosterkerk te 75 's-Gravenhage', *Jaarboek Die Haghe* (1907) 359-439, aldaar 378; De Moor, 'Hendrika 'Oude'-Jansdr. Oem van Wijngaarden', 486.

60 Zie voor de leeftijd van middeleeuwse studenten bijvoorbeeld: H. De Ridder-Symoens ed., *A history of the university in Europe*, vol. I. *Universities in the Middle Ages*. (Cambridge 1992) 183.

61 Zie hiervoor bijvoorbeeld Damen, *De staat van dienst*, 200, 204.

62 Floris was gehuwd met de zuster van raadsheer Jan van Duivenvoorde.

63 Voor het belang van raadsheren als bemiddelaars, of makelaars, zie voornamelijk W.P. Blockmans, 'Corruptie, patronage, makelaardij en venaliteit als symptomen van een ontluikende staatsvorming in de Bourgondisch-Habsburgse Nederlanden', *Tijdschrift voor sociale geschiedenis* 11 (1985) 231-247.

Dankzij de prosopografische gegevens over de andere raadsheren, wordt duidelijker welke waarde gehecht kan worden aan de lotgevallen van Floris. Zo weten we dat Floris zeker niet de enige was die zich tijdens zijn carrière voor verschillende belangen inzette, en dat hij zich alleen onderscheidde door continu in opspraak te komen. We weten dat Floris niet de enige was die in 1510 werd ontslagen, maar dat dit deel uitmaakte van een algemene hervorming van de Raad. Ook wordt door het in kaart brengen van de carrières van de andere raadsheren duidelijk dat Floris zich als raadsheer meer met nevenfuncties bezighield dan zijn collega's. Op deze manier vullen prosopografie en biografie elkaar aan. De biografie zorgt er voor dat belangrijke of kleurrijke individuen niet teveel wegzakken in de kwantitatieve analyses van de prosopografie. De prosopografie zorgt er voor dat er een beter oordeel gevormd kan worden over het unieke van ieder individu. Door de prosopografie weten we dat Floris aan iedere voorwaarde voldeed om een succesvolle carrière te hebben. Door de biografie weten we waarom dit toch iedere keer mislukte.

Maaslandse kampen in Delfland

De sociaal-economische factor in de conflicten over gecentraliseerd waterbeheer in de 16de eeuw

De 16de eeuw was een enerverende tijd voor de hoogheemraden en dijkgraaf van Delfland. Hun pogingen om op alle waterstaatkundige niveaus op te treden als autoriteit viel meestal niet in goede aarde bij de ingelanden in het westelijke gedeelte van het hoogheemraadschap. Dit resulteerde in een aantal gerechtelijke processen, waarvan de uitspraak in veel gevallen in het nadeel uitviel van de hoogheemraden. De waterbeheersing op lokaal niveau was en bleef het gezagsterrein van het plaatselijke bestuur. Dit weerhield de hoogheemraden er niet van om te blijven proberen hun autoriteit uit te breiden over de lokale waterwerken en over de functionarissen die met de uitvoering van het lokale waterbeheer waren belast. In de hiermee gepaard gaande strijd met betrokkenen en andere belanghebbenden, ontwikkelde het Hoogheemraadschap van Delfland zich tot het gezaghebbende instituut zoals we dat nu kennen. Dit artikel behandelt een deel van deze enerverende geschiedenis, namelijk de conflicten tussen enerzijds de hoogheemraden en anderzijds de ambachtsbewaarders en de molenmeesters in Maasland. Dit ambacht lag aan de rivierwaterkerende Maasdijk in het Hoogheemraadschap van Delfland. De verklaringen voor die conflicten worden gezocht in de lokale institutionele en vooral de sociaal-economische verhoudingen.

Inleiding

De in dit artikel gepresenteerde bevindingen zijn het deelresultaat van het onderzoek naar de bestuurlijke ontwikkeling van het Hoogheemraadschap van Delfland. Er is gekozen voor een sociaal-economische benadering van het onderwerp. Het onderzoek richt zich op de betrokkenen en belanghebbenden bij het waterbeheer, zoals hun economische positie en hun rol bij de gebeurtenissen die bepalend waren voor de bestuurlijke vorming van het hoogheemraadschap. Voor deze benadering is gekozen vanuit de redenering dat een waterschap een instituut is dat zich heeft ontwikkeld vanuit de lokale en regionale omstandigheden. Dit houdt in dat degenen die belang hadden bij het waterbeheer en een bepaalde positie hadden binnen de samenleving, een inbreng konden hebben in de loop der gebeurtenissen die van invloed waren op de wijze van bestuur door de hoogheemraden. Dat riep weer tegenacties op, waardoor het in de 16de eeuw veelvuldig voorkwam dat lokale bestuurders, functionarissen en ingelanden in het westelijk deel van Delfland voor het Hof van Holland of de Grote Raad van Mechelen een proces aanspanden tegen de hoogheemraden. Met de hierop volgende uitspraken kwamen de raadsheren tot opschriftstelling van de regels voor de taakverdelingen met betrekking tot het waterbeheer.

Op lokaal niveau waren er behalve het schoutambt twee ambten die belast waren met de uitvoering van waterbeheerstaken: die van ambachtsbewaarder en van molenmeester. Met deze twee hadden de hoogheemraden dus veel te maken. In dit artikel zal worden ingegaan op de taken van deze functionarissen en hun positie tegenover de hoogheemraden. Het gaat daarbij vooral om hun functioneren in het westelijk deel van Delfland in het algemeen en in het ambacht Maasland in het bijzonder. Er wordt nagegaan wie deze functies in Maasland vervulden, wat hun economische positie was en hoe de inhoudelijke en persoonlijke verhoudingen lagen tussen de drie waterbeheerders.

Dat voor Maasland als bijzonder onderzoeksobject is gekozen, heeft twee redenen. Ten eerste is er van Maasland een grote hoeveelheid bruikbaar bronnenmateriaal aanwezig, verspreid over de hele 16de eeuw. Vooral de hoefslagboeken en processtukken bleken voor dit onderzoek een schat aan informatie te bevatten. Ten tweede is Maasland vanwege de bodemgesteldheid en de geografische ligging een interessant gebied binnen Delfland. De goede kwaliteit van het land in de nabijheid van de stad maakte het tot een interessant beleggingsobject voor de inwoners van Delft. Tevens bood de vruchtbare klei-op-veengronden mogelijkheden voor de vorming van een welvarende boerenstand. Dit aspect kan interessant zijn in verband met de ontwikkelingen binnen de landbouw, zoals veranderingen in de bedrijfsomvang, specialisatie van het landbouwbedrijf en de daaruit voortvloeiende verschuivingen in de economische machtsverhoudingen. Dit zou van invloed geweest kunnen zijn op de verhoudingen tussen de verschillende waterbeheerders en de landeigenaren en/of-gebruikers. Er valt dan bijvoorbeeld te denken aan de mogelijkheid om te procederen voor het Hof van Holland.

Dit onderzoek naar de sociaal-economische situatie in Maasland is slechts een deel van het onderzoek naar de bestuurlijke ontwikkeling van Delfland, dat nog niet is afgerond. In een later stadium worden soortgelijke onderzoeken verricht naar andere gebieden binnen Delfland. Dan zal blijken in hoeverre de Maaslandse situatie het algemene beeld weerspiegelt, of dat er toch grote regionale verschillen waren in het krachtenveld. In ieder geval kan daarmee aangetoond worden welke mechanismen op welke manier van invloed waren op de bestuurlijke vormgeving van het Hoogheemraadschap van Delfland. De conclusie zoals die in dit artikel is verwoord ten aanzien van Maasland moet dan ook gelezen worden als een voorlopige conclusie.

Literatuur

Er is nog niet eerder onderzoek gedaan naar de relatie tussen de bestuurlijke ontwikkeling van een waterschap en de sociaal-economische achtergrond van de betrokkenen. De bestuurlijke conflicten in Delfland in de 16de eeuw zijn wel aan de orde gesteld door verschillende publicisten. Onder hen is een hoge mate van consensus over de oorzaken van die conflicten. Deze zouden hoofdzakelijk te wijten zijn aan het optreden van de hoogheemraden, omdat zij hun bevoegdheden overschreden, misbruik maakten van hun positie en steeds hogere straffen aan overtreders oplegden. De ambachten trachtten hieraan een eind te maken door het aanspannen van rechtszaken. Het gewenste effect werd echter pas bereikt bij de instelling van een college van hoofdingelanden aan het eind van de 16de eeuw.¹ Dolk wist deze verschijnselen kortweg te omschrijven als 'ergernis verwekkende elementen van het hoogheemraadsgezag', al was het volgens hem daarmee nog niet gerechtvaardigd om hun bevoegdheden in 1523 tot het minimum te beperken.² Door deze voorstelling van zaken ligt

¹ R.H.A. Cools, *Strijd om den grond in het lage Nederland. Het proces van bedijking, inpoldering en droogmaking sinds de vroegste tijden* (Rotterdam 1948) 77-78; Vgl. B. Dolfing, *Waterbeheer geregeld? Een historisch bestuurskundige analyse van de institutionele ontwikkeling van de hoogheemraadschappen van Delfland en Rijnland 1600-1800* (z.p. (Den Haag, Provincie Zuid-Holland) z.j. (2000)) 120-122; H. van der Linden, 'Geschiedenis van het waterschap als instituut van waterstaatsbestuur' in: B. de Goe-de e.a. (red.) *Het waterschap. Recht en werking* (Deventer 1982) 9-34, aldaar 18-19; A.A.J. Meylink, *Geschiedenis van het Hoogheemraadschap en de lagere waterbesturen van Delfland. Tekst en bewijsstukken* ('s-Gravenhage 1850) 41; C. Postma, 'Delft contra Delfland, of de strijd om inspraak' in: *De stad Delft. Cultuur en Maatschappij van 1572 tot 1667* (Delft 1981) z.p.; C. Streefkerk, *Het profschrijft van Adriaan van der Goes over het Hoogheemraadschap van Delfland 1832* (Alphen aan den Rijn 1988) 13.

² Th.F.J.A. Dolk, *Geschiedenis van het Hoogheemraadschap van Delfland* ('s-Gravenhage 1939) 109.

het voor de hand om de conflicten van de 16de eeuw te typeren als een competentiestrijd.³ S.J. Fockema Andreae had een iets afwijkende visie op de Delflandse conflicten. Hij beschouwde die als 'processuele steekspelen', 'ludieke verschijnselen' en 'gezonde uitlaatmiddelen'.⁴ Het is bijna niet voor te stellen dat de mensen er in die tijd ook zo luchtig over dachten.

Over de positie van de ambachtsbewaarder binnen de samenleving en tegenover de hoogheemraden wordt in de literatuur gezwegen. De molenmeester wordt zelfs bijna nooit genoemd. C. Dekker is de enige die een volledig artikel wijdde aan deze functionaris in Delfland. In zijn visie was de schouwbevoegdheid de bron van alle conflicten in de 16de eeuw. Door de molenmeester in de loop van de 16de eeuw steeds meer schouwbevoegdheden toe te kennen zou hij door de hoogheemraden tot een tegenspeler van de schout zijn gemaakt. De schouwbevoegdheid wordt hiermee beschouwd als een machtsinstrument op zich, terwijl dat eigenlijk alleen het geval was bij de keurbevoegdheid van de schout en de hoogheemraden. De schouw was een onderdeel van de keurbevoegdheid. Verder wees Dekker op de afhankelijkheid van de molenmeesters ten opzichte van de hoogheemraden die was gebaseerd op de toekenning van de schouwbevoegdheid. Behalve als middel tot 'machtsusurpatie', zou de instelling van de functie volgens Dekker ook praktische redenen hebben gehad, omdat een polder zich kon uitstrekken over het rechtsgebied van wel vier of vijf ambachten. In zo'n geval zouden er binnen dezelfde polder vier of vijf schouten moeten schouwen.⁵ Voor het westelijke gedeelte van Delfland zijn hiervoor echter geen voorbeelden te geven.

De historica P.J.E.M. van Dam legde al eerder in haar dissertatie over de sluisvisserij in Rijnland een relatie tussen enerzijds de sociale status en economische macht en anderzijds de houding en verhouding tot de overheid. Een verschil in die status en macht zou volgens haar kunnen verklaren waarom de ene pachter van de sluisvisserij zich wel verzette tegen de strafoplegging door de hoogheemraden van Rijnland en de andere het vonnis zonder protest aanvaardde. De grotere ondernemers zouden namelijk door hun financiële draagkracht in staat zijn om daartegen in beroep te gaan bij het Hof van Holland en/of de Grote Raad van Mechelen.⁶ M. Le Bailly deed onderzoek naar de sociale achtergrond van de partijen in rechtszaken in de periode 1457-1467. Daaruit bleek dat iets minder dan de helft tot de 'gewone' dorpelingen en stedelingen te rekenen waren. Helaas kon ze niet achterhalen in welke mate de proceskosten een obstakel vormden. Ze kwam wel tot de belangrijke conclusie dat de meerderheid van de eisers geen bestuurders waren.⁷ Want ook al traden zij in ruim de helft van de gevallen gezamenlijk op, het betekent toch dat er niet alleen de mogelijkheden voor hen waren om via de rechtbank voor zichzelf of voor hun gemeenschappelijk belang op te komen, maar ook dat ze daar ruimschoots gebruik van maakten.

3 Dolfing, *Waterbeheer*, 122; C. de Bont, *Delfts water. Tweeduizend jaar bewoning door waterbeheer in het Delftse* (Zutphen 2000) 96; Dolk, *Geschiedenis*, 105.

4 S.J. Fockema Andreae, *Het Hoogheemraadschap van Rijnland. Zijn recht en zijn bestuur van den vroegsten tijd tot 1857* (Leiden 1934) 12.

5 C. Dekker, 'De aanstelling van de molenmeesters in Delfland van de 15e tot de 18e eeuw', *Zuid-Hollandse Studiën IX* (1961) 49-88, aldaar, 52-56.

6 P.J.E.M van Dam, *Vissen in veenmeren. De sluisvisserij op aal tussen Haarlem en Amsterdam en de ecologische transformatie in Rijnland 1440-1530* (Hilversum 1998) 169-170, 188 en 220.

7 M. Le Bailly, *Recht voor de raad. Rechtspraak voor het Hof van Holland, Zeeland en West-Friesland in het midden van de vijftiende eeuw* (Hilversum 2001) 224-226 en 285.

Afb. 1. De wapens van de dertien sluisambachten van Delfland. Dit bord is gemaakt in de 19de eeuw. De hoofdambachtsbewaarders van de acht westambachten waakten zorgvuldig over hun eigen economische belangen en stonden in de 16de eeuw niet toe dat de hoogheemraden zich met lokale waterstaatszaken inlieten (Collectie Hoogheemraadschap van Delfland (Hierna HvD)).

Het institutionele en waterstaatkundige kader

In dit artikel beperken we ons tot drie van de vier waterbeheerders die in de 16de eeuw in Delfland ieder hun eigen taken hadden. Dat waren de hoogheemraden, ambachtsbewaarders en molenmeesters. De activiteiten van de schout op dit gebied blijven in deze bijdrage buiten beschouwing. Om de verhoudingen tussen deze waterbeheerders te kunnen plaatsen, volgt hier eerst een schets van de bestuurlijke organisatie van het waterbeheer in de late middeleeuwen in Delfland.

Door de geringe bevolkingsdichtheid en geringe mate van bodembewerking konden tot in de 11de-12de eeuw de waterstaatkundige problemen nog heel goed lokaal worden opgelost. De waterbeheersing was de verantwoordelijkheid van het lokale bestuur, waarvan vanaf midden 13de eeuw een schout aan het hoofd stond, bijgestaan door meerdere schepenen.⁸ De schout was als voorzitter en rechtsvorderaar van het ambachtsgerecht de plaatsvervanger van de ambachtsheer. De schepenen vertegenwoordigden als oordeelvinders vooral de stemgerechtigden. In de bronnen komen we deze stemgerechtigde ingelanden tegen onder de vermelding van 'buren' of 'geërfden'. Zij kregen deze kwalificatie als ze een bedrijf hadden waarvan de opbrengst voldoende was voor een gezin om van te leven.⁹ Met de toename van de bevolking namen ook de problemen op waterstaatkundig gebied toe. Door de bewerking en ontwatering van de veenbodem vond inklinking plaats, waardoor het bodemoppervlak daalde en er in toenemende mate wateroverlast ontstond. Er was samenwerking nodig tussen ambachten om hiervoor afdoende voorzieningen te treffen. In Delfland is een dergelijk samenwerkingsverband bekend geworden onder de benaming Zeven Ambachten. Het wordt beschouwd als de voorloper van het hoogheemraadschap.¹⁰ Vlak na 1330 bereikte het rechtsgebied van de hoogheemraden in grote lijnen zijn huidige vorm. Ten behoeve van de omslagheffing voor het onderhoud van de dertien uitwateringssluizen, werden de in Delfland gelegen ambachten verdeeld in dertien hoofdambachten, ofwel sluisambachten, met daaraan toegevoegd een aantal lidmaatambachten. Het hoofdambacht droeg meestal dezelfde naam als het schoutambacht. De lidmaatambachten waren kleine ambachten, waarvan de meeste zelf geen ambachtsbe-

⁸ I.H. Gosses, *Welgeborenen en huislieden. Onderzoekingen over standen en staat in het graafschap Holland* (Groningen 1926) 81; Van der Linden, 'Geschiedenis', 12-14; Ibidem, 'Iets over wording, ontwikkeling en landschappelijk spoor van de Hollandse waterschappen', *Holland. Regionaal-historisch tijdschrift* 10 (1978) 101-113, aldaar 102-104.

⁹ J.Ph. de Monté VerLoren en J.E. Spruit, *Hoofddlijnen uit de ontwikkeling der gerechterlijke organisatie in de Noordelijke Nederlanden tot de Bataafse omwenteling* (6e druk; Deventer 1982) 68, 117 en 147.

¹⁰ Th.F.J.A. Dolk, *Geschiedenis*, 90-91, J.P. Winsemius, *De Zeven Ambachten en het Hoogheemraadschap van Delfland* (Delft 1962) 79.

stuur hadden. Elk ambacht had wel een of meer ambachtsbewaarders, die voor een of twee jaar waren aangesteld om hun ambacht te bewaren. Dit had vooral betrekking op de uitvoering van waterstaatkundige werken, zoals de aanbesteding ervan op grond van de keur en de financiële afwikkeling daarvan. In waterstaatkundig opzicht was er in Delfland een fysiek onderscheid gemaakt in vijf oostambachten en acht westambachten, strikt van elkaar gescheiden door onder andere de Tanthofkade ten zuiden van Delft.¹¹

Op algemeen bestuurlijk gebied had de baljuw vanaf midden 13de eeuw dezelfde taak als de schout, maar dan over een grotere regio.¹² Als waarnemer van de graaf had hij in de functie van waterbeheerder de aanduiding dijkgraaf. Het was zijn taak om het rechtsgebied van de graaf te beschermen tegen de verwoestingen van het water.¹³ De vroegste vermelding van de benaming Delfland als aanduiding voor het baljuwschap dateert van 1276.¹⁴ Het feitelijke bestuur voor bepaalde waterstaatkundige taken binnen het baljuwschap Delfland was door de graaf in 1319 officieel opgedragen aan heemraden.¹⁵

Voor alle overheidsinstellingen in de 15de eeuw gold dat zij steeds meer aan macht en aanzien wonnen. De maatschappij was volop in ontwikkeling, waarmee ook de bestuurlijke structuren complexer werden.¹⁶ Dank zij de handel en nijverheid versterkten vele steden hun economische positie, waarmee de stadsbestuurders hun zeggenschap in de regio vergrootten.¹⁷ De belangen tussen lokale en regionale bestuurders kwamen met elkaar in conflict, ook op het gebied van de waterbeheersing.¹⁸ Al vanaf het vroege begin van de 16de eeuw leken deze zich ontwikkelende krachten zich massaal tegen de hoogheemraden van Delfland te keren.

De Delflandse hoogheemraden hadden bij het waterbeheer het meeste te maken met de ambachtsbewaarders van de hoofdambachten. Deze functionarissen waren verantwoordelijk voor de aanbesteding van alle waterwerken, bepaalden de omslag, inden het morgengeld en sluisgeld, betaalden de waterwerken en legden de rekening, in tegenwoordigheid van het ambachtsbestuur, ter goedkeuring voor aan de 'buren'. Door deze constructie waren de hoogheemraden voor hun waterbeheerstaak financieel volledig afhankelijk van de ambachtsbewaarders. Uit de bronnen komt overduidelijk naar voren dat de hoogheemraden graag alle waterstaattaken in eigen hand hadden. Hun niet aflatende pogingen deze naar zich toe te trekken, zal tegen het midden van de 15de eeuw al zoveel ergernis veroorzaakt hebben onder bestuurders en ingelanden, dat een akkefietje met het stadsbestuur van Delft kon escaleren tot een bestuurlijk conflict, dat pas na vijf jaar werd afgesloten door de zes-puntensententie van 1454. Aanleiding voor de onenigheid was de weigering van het stadsbestuur om de hoogheemraden toe te laten in de toren van de Oude Kerk, waar Delflands charters lagen bewaard. In de sententie legde het Hof van Holland voorschriften vast waar de waterbeheerders op alle niveaus zich aan te houden hadden. Het was het belangrijkste

¹¹ Dolk, *Geschiedenis*, 49-51 en 542.

¹² Gosses, *Welgeborenen*, 91.

¹³ Monté VerLoren, *Hoofdlijnen*, 146 en 182.

¹⁴ Meylink, *Delfland*, bewijsstuk nr. 50.

¹⁵ Hoogheemraadschap van Delfland (hierna HvD), Oud Archief (hierna OAD), inv.nr. 279; Handvest van graaf Willem III, 8 sept. 1319.

¹⁶ W. Blockmans en P. Hoppenbrouwers, *Eeuwen des onderscheids. Een geschiedenis van middeleeuws Europa* (2de druk, Amsterdam 2004) 409, 411, 414; M. Damen, *De staat van dienst. De gewestelijke ambtenaren van Holland en Zeeland in de Bourgondische periode (1425-1482)* (Hilversum 2000) 41-46.

¹⁷ J. van Herwaarden e.a., *Geschiedenis van Dordrecht tot 1572* (Dordrecht 1996) 84; P.H.A.M. Abels e.a. (red.), *Duizend jaar Gouda. Een stadsgeschiedenis* (Hilversum 2002) 92-93; Blockmans en Hoppenbrouwers, *Eeuwen*, 377.

¹⁸ Fockema Andreae, *Rijnland*, 121-123.

Afb. 2. De Waterslootse Poort in Delft was sinds 1536 een van de plaatsen waar de hoogheemraden de vierschaar spanden. In 1645 kochten ze hiertoe het woonhuis aan de Oude Delft. Het pand is nu nog steeds in gebruik als gemeenlandshuis. Collectie HvD, kaart figuratief van Delft, 1678, getekend door Coenraet Decker.

document dat gedurende de 16de eeuw door de bezwaarmakers steeds werd aangehaald om tegenover het gerecht hun verzoek om maatregelen tegen de hoogheemraden te rechtvaardigen. Het eerste punt van de zespuntensententie handelde over de verkiezing van de ambachtsbewaarders door de eigen 'buren' en over hun hierboven beschreven waterbeheerstaken.¹⁹ Door de hoogheemraden werden deze wettelijke bepalingen voortdurend met voeten getreden in hun verlangen naar zeggenschap over alle waterstaatkundige zaken.

Begin 15de eeuw werd de windwatermolen geïntroduceerd. Een gevolg daarvan was dat het afwateringssysteem complexer werd en dat een functionaris werd toegevoegd aan de al bestaande waterbeheerders, de molenmeester. Graaf Willem VI bracht de nieuwe vinding in 1408 onder de aandacht van de Delflandse hoogheemraden.²⁰ Het duurde niet lang voordat ook in Delfland een windwatermolen in het landschap verscheen. Dit zou zelfs al vóór 1413 het geval geweest kunnen zijn in Schipluiden. Wat later, maar in ieder geval vóór 1440, werd een vijftal molens geplaatst aan de oostzijde van de Schie. De nadere gegevens betreffende die bouw ontbreken.²¹ Wat wel in de archieven is terug te vinden, zijn de consentverleningen voor het plaatsen van een achttal windwatermolens in het Westland in 1445 en 1446.²² Voor het beheer van de molen en de daartoe behorende waterwerken, zoals watergangen en kaden, stelden de hoogheemraden binnen elke bemalingseenheid molenmeesters aan. De kosten van het onderhoud van de molen sloegen de molenmeesters om over de ingelanden van de polder, in de vorm van molengeld. Jaarlijks legden zij hierover rekening en verantwoording af aan de ingelanden en de hoogheemraden. In iedere polder kregen zij afzonderlijke taken toegewezen door de hoogheemraden.²³ Zo was er met de instelling van het molenmeesterschap een vierde instelling bijgekomen voor de uitvoering van waterbeheerstaken. Degenen die de functies vervulden kwamen elkaar nogal eens tegen in de 16de eeuw.

¹⁹ HvD, OAD, inv.nr. 337: Zespuntensententie van het Hof van Holland, mei 1454; transcriptie in: *Rechtsbronnen*, 78-81.

²⁰ Meylink, *Delfland*, bewijsstuk nr. 104.

²¹ A. Bicker Caarten, *Middeleeuwse watermolens in Hollands polderland 1407/08-rondom 1500* (Wormerveer 1990) 102-105.

²² HvD, OAD, inv.nr. 20: Register van keuren, vergunningen etc., 1440-1445, f. 13; ibidem, inv. nr. 21: ibidem, 1445-1466, f. 9v, 10 en 13.

Afb. 3. Dit zijn de charters uit 1319, 1348 en 1391 waarin de hoogheemraden door de graaf werden gewezen op hun rechten en plichten als waterbeheerders. Vooral het charter van 1391 gebruikten de hoogheemraden graag om hun gelijk te halen. Het Hof van Holland hechtte in de 16de eeuw echter alleen waarde aan haar eigen sententie van 1454 (Collectie HvD, OAD, inv.nr. 279, 280 en 284).

De hoogheemraden onder vuur

In de 16de eeuw volgde conflict op conflict over de verdeling van de waterstaatstaken en over de bestuurspraktijken van de hoogheemraden. Het voert te ver om deze hier te behandelen. Voor een beter begrip van de moeizame verhouding tussen deze waterbeheerders is het van belang om te vermelden dat de hoogheemraden aan het eind van de 15de eeuw een eigen ontvangersambtenaar voor de algemene waterwerken instelden, terwijl dat een taak was die in het eerste artikel van de zespuntensententie uitdrukkelijk was toegewezen aan de ambachtsbewaarders van de hoofdambachten.²⁴ De laatstgenoemden werden nog wel geacht het door hen geïnde sluisgeld af te laten dragen aan deze nieuwe functionaris. Op deze manier kregen de hoogheemraden de beschikking over de financiële middelen voor het waterbeheer. De hoofdambachtsbewaarders ondernamen aanvankelijk niets tegen deze usurpa-

²³ Dekker, 'Molenmeesters', 54.

²⁴ HvD, OAD, inv.nr. 337.

tie, maar het was wel het eerste punt waar het Hof van Holland in 1516 korte metten mee maakte, toen het hek eenmaal van de dam was.²⁵

De daadwerkelijke acties van de ambachtsbewaarders van de acht westsluizen begonnen in 1512. In dat jaar weigerden ze de kosten van de verzwaring van een gedeelte van de Maasdijk, onder het ambacht Maasland, om te slaan over alle ingelanden van Delfland. Zij waren van mening dat de rekeningen betaald moesten worden door de onderhoudsplichtige aangelanden van de Maasdijk. De hoogheemraden bleven erbij dat de kosten van dit buitengewone onderhoud te hoog waren om daar de aangelanden alleen voor te laten opdraaien. Bovendien vonden zij het volkomen terecht dat alle ingelanden er aan meebetaalden omdat ook zij belang hadden bij de instandhouding van de dijk. De landvoogdes Margaretha van Oostenrijk moest er aan te pas komen om gedaan te krijgen dat de kosten werden omgeslagen over alle ingelanden. Het financieel beheer voor de uitvoering van het werk werd toegevoerd aan ontvangers die door het Hof van Holland waren aangesteld.²⁶

In Delfland vreesden de hoogheemraden voor het behoud van de Maasdijk, terwijl de ambachtsbewaarders weigerden de kosten om te slaan over alle ingelanden. De hoogheemraden voelden zich daardoor genooddaakt om de hulp in te roepen van de landsregering om het werk op korte termijn te kunnen uitvoeren. Het is zeer de vraag of de hoogheemraden door de handelwijze van de landsregering aan prestige verloren, wat volgens Dolk een belangrijke reden was voor de ambachtsbewaarders om in 1515 de aanval op hen te openen.²⁷ Als dat inderdaad zo was, zou dat betekenen dat de ambachtsbewaarders vergeten waren dat in 1454 was vastgelegd dat zijzelf het financieel beheer hadden voor wat betreft de waterstaat. Het ligt meer voor de hand te veronderstellen dat toenemende irritatie over de aspiraties van de hoogheemraden eraan ten grondslag lag. Uit het rapport van de procureur-generaal van het Hof van Holland uit 1515 blijkt namelijk overduidelijk dat de onderlinge verhoudingen tussen enerzijds de hoogheemraden en anderzijds de lokale bestuurders en de 'buren' grondig verziekt waren geraakt. In dat rapport staat een uiteenzetting van de bezwaren van de ambachtsbewaarder van Vlaardinger-Ambacht tegen de hoogheemraden. Zij werden daarin voorgesteld als geldwolven die hun functie gebruikten om zichzelf te verrijken. De ingelanden, die consequent werden aangeduid als 'scamele luijden', waren het slachtoffer.²⁸ De hoogheemraden hadden de schijn tegen omdat zij zelf tegen alle geboden en verboden in het ontvangersambt hadden ingesteld, een deel van de boetes opstreken en steeds vaker vergoedingen vroegen voor hun werkzaamheden. Volgens de aanklacht grepen de hoogheemraden iedere gelegenheid aan om uit hun functie geld te genereren. Ze gingen daarbij zelfs zo ver dat sommige ingelanden het laatste wat zij bezaten moesten afstaan aan de hoogheemraden om de omslag of de boete te betalen. Ook eetgerei zou daarvoor zijn opgeëist, zodat zij niets meer hadden om uit te eten of te drinken 'ende dit anders nijet dan om hun giericheijt te stop-

²⁵ Dolk, *Geschiedenis*, 70-72, 144-145.

²⁶ Ibidem, 95-96 en 432-434; HvD, OAD, inv. nr. 1786: Ordonnantie van keizer Maximiliaan tot verzwaring van de Maasdijk en de kosten ervan over het gemene land, 11 juni 1512. In Rijnland werden vanaf 1509 herhaaldelijk buitenstaanders aangesteld om de taken van de geschorste hoogheemraden tijdelijk over te nemen. Op het eerste gezicht lijkt de bestuurlijke situatie in Delfland van geheel andere aard dan in Rijnland. Hier zal in een later stadium van het onderzoek uitvoerig op ingegaan worden.

²⁷ Ibidem, *Geschiedenis*, 96 en 433.

²⁸ HvD, OAD, inv. nr. 333/1: Artikelen bij den procureur-generaal van Holland nopende zekere excessen vanden dijkgrave ende hemraden van Delflant, 24 dec 1515.

pen, of hoirder grooter pomperie [= pracht en praal] te onderhouden'.²⁹ In een geschrift van jaren later richtten de hoogheemraden dezelfde soort verwijten aan de ambachtsbewaarders. Zij zouden teveel per morgen omslaan 'tot grote kosten vanden armen landeluiden, weduwen ende andere onnoesselle [= vrij van schuld] landtneringe doende' waardoor het land van Delfland verarmd was geraakt.³⁰ Dit verwijt sloot aan op de weigering van de commandeur van de Duitse Orde in 1526 om de extra omslag op de buitendijkse werken aan de ambachtsbewaarder van Achter de Gaag te betalen. Hij was van mening dat 'hij niet gehouden en was [bij te dragen] inde excesive kosten die zijluiden gedaen hebben ende noch dagelicx doen mit pleijten ende rechten, 't welck zij alleenlicken doen uuijt krijgelheijt [= koppigheid] ende eensdeels uuijt sonderlinge singulier proffijt'.³¹ De hoogheemraden stelden de commandeur in het gelijk.³² Deze voorbeelden zijn ontleend aan processtukken en zullen daarom niet vrij zijn van overdrijving. Het was echter wel een veel voorkomende praktijk in die tijd dat bestuurders zoveel mogelijk geld haalden uit hun openbare functie, juist omdat er geen vast salaris aan verbonden was, zonder dat daarbij sprake hoefde te zijn van corruptie.³³

Aan het eind van de 16de eeuw werd een voorlopige voorziening getroffen om een eind te maken aan de onenigheid en processen. De hoogheemraden werden onder toezicht geplaatst van het uit negen personen bestaande college van hoofdingelanden. Zij moesten er op toezien dat de hoogheemraden zich onthielden van bemoeienis met lokale waterstaatsaangelegenheden en dat zowel de hoogheemraden als de ambachtsbewaarders niet om het minste of geringste een zaak brachten voor het Hof van Holland of voor de Hoge Raad, waarvan de kosten verhaald zouden worden op de ingelanden.³⁴

De Maaslandse samenleving

Om wat meer inzicht te krijgen in deze vijandig aandoende verhouding tussen de hoogheemraden en de andere waterbeheerders, is het in de eerste plaats noodzakelijk om helderheid te krijgen in de setting waarin het zich afspeelde, het platteland. De aandacht richt zich op de Maaslandse plattelandssamenleving, en wel de economische situatie van het ambacht, de economische positie van de ingelanden en hoe zich die verhield tot de rest van de inwoners.

Uitgaande van de gegevens uit de *Enqueste* hield in 1494 tweederde deel van de Maaslandse bevolking zich bezig met graanteelt en veehouderij. De rest verdiende de kost in de visserij en transport.³⁵ In deze verhouding was in 1514 niet veel verandering gekomen. Er werden toen wel nog andere inkomstenbronnen genoemd, zoals delven, bakken en tappen.³⁶ Tegen 1530 waren er ook bierbrouwers, wevers en scheepstimmerlieden die hun bedrijf in Maasland gevestigd hadden. Het zouden Delftenaren geweest kunnen zijn die de stad waren ont-

²⁹ Ibidem.

³⁰ HvD, OAD, inv.nr. 286: Verzoekschrift van de hoogheemraden aan keizer Karel V tot het herinstellen van het ontvangsamten het uitoefenen van toezicht op de binnenlandse waterwerken [1532].

³¹ Ibidem, inv.nr. 23: Register van keuren, vergunningen etc., 1524-1535, f. 66v-68.

³² Ibidem.

³³ M. Boone, 'Triomferend privé-initiatief versus haperend overheidsoptreden? Over pachters van indirecte belastingen in laatmiddeleeuwse steden', *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 15 (1989) 113-138, aldaar 136; Monté VerLoren, *Hoofdlijnen*, 140.

³⁴ Dolk, *Geschiedenis*, 212, 226-229.

³⁵ *Enqueste ende informatie up 't stuck van der reductie ende reformatie van den schiltaelen, voertijts getaxeert ende gestelt geweest over de landen van Hollant ende Vrieslant. Gedaen in de jaere MCCCCXCIII* (Leiden 1876) 252.

³⁶ *Informatie up den staet faculteyt ende gelegentheyt van de steden ende dorpen van Hollant ende Vrieslant om daerna te reguleren de nyewe schiltale. Gedaen in den jare MDXIV* (Leiden 1988) 355.

Afb. 4. Het register waarin de hoogheemraden in 1514 hun rechten lieten optekenen, raakte 22 jaar later zwaar beschadigd bij de brand die Delft voor een deel in de as legde. De ambachtsbewaarder van Vlaardinger-Ambacht, Pieter Sijmonsz. had zo zijn twijfels over de 100 Rijngulden die de hoogheemraden omgeslagen hadden 'onder 't dexel dat sij seggen gedaen maicken te hebben een zeker bouck van huer keuren etc., zonder dat diegheen die 't betaalt hebben, mogen weten wat in dat boick gescreven staet' (Collectie HvD, OAD, inv.nr 1: Register van privileges, 1514).

vlucht om onder de voorschriften en accijnzen uit te komen.³⁷ De order van Karel V op de buitennering uit 1531 was bedoeld om deze ontwikkeling een halt toe te roepen.³⁸ Of dat ook gelukt is, is op dit moment niet duidelijk.

De bevolking van Maasland was volgens de *Informacie* uit 1514 in te delen in drie groepen, namelijk als eerste de landlieden, als tweede de kleine zelfstandigen, zoals vissers, wagenars, delvers, tappers en bakkers en ten slotte als derde groep de bedeeden. Deze driedeling was mogelijk ingegeven door de inkomensverschillen tussen de genoemde groepen. De agrariërs, ofwel de landgebruikende ingelanden, 'die hem redelicken generen' waren in vrij goeden doen, ondanks dat velen van hen pachter waren. In die tijd was namelijk slechts 100 morgen in bezit van de inwoners.³⁹ De rest was voornamelijk eigendom van kloosters en stedelingen. De omslagheffing voor het waterbeheer maakte deel uit van de pachtprijs. In Maasland was dat geen gering percentage, vanwege de hoge kosten van het onderhoud van de Maasdijk.⁴⁰ Sommige agrariërs stonden daarbij ook nog met 100 of 150 kerven genoteerd voor de belastingheffing. De welstandsverschillen waren aan het begin van de 16de eeuw enorm binnen de Maaslandse samenleving, want in de tweede groep werden de meest gefortuneerde ambachtslieden aangeslagen voor slechts 2 tot 4 kerven. Dit vertegenwoordigde een waarde van maximaal 50 ponden. In totaal zou het gaan om 90 van de 333 huishoudens die tot de tweede groep behoorden. Een kwart van de Maaslandse bevolking was te arm om haardstedebeasting te betalen.⁴¹

De landgebruikers zullen het ook niet allemaal even breed gehad hebben, want hun aantal liep in de loop van de 16de eeuw steeds verder terug, van circa 200 in 1514 tot 133 in 1577. Het aantal landgebruikers dat ook land in eigendom had varieerde gedurende die eeuw van 71 tot 75. De oppervlakte die zij in eigendom hadden nam wel geleidelijk aan toe.⁴² De hoefslagboeken en de kohieren van de tiende penning maken het mogelijk om deze gegevens verder uit te kristalliseren, maar voordat we dat doen, volgt hier eerst een overzicht van de stand van zaken betreffende het onderzoek op dit gebied.

De Maaslandse ingelanden

Over de pacht- en eigendomsverhoudingen als aspect van de plattelandseconomie aan het eind van de middeleeuwen en in de 16de eeuw zijn diverse publicaties verschenen. Een aantal daarvan sluit aan op het zogenoemde Brenner-debat, waarbinnen een discussie is ontstaan over de toepasbaarheid van ontwikkelingsmodellen op de laatmiddeleeuwse plattelandseconomie, in het bijzonder die over de verklaring van de overgang naar het agrarisch kapitalisme, ofwel de proto-industrialisatie. Diverse Nederlandse historici hebben een constructieve bijdrage geleverd aan het debat. Een van hen, P. Hoppenbrouwers, maakte gebruik van hun onderzoeksresultaten en vulde die aan met zijn eigen bevindingen. Hierbij stuitte hij op het grote verschil in de bezitsverhoudingen in 1514 en midden 16de eeuw. De

37 E.C.G. Brünner, *De order op de buitennering van 1531. Bijdrage tot de kennis van de economische geschiedenis van het graafschap Holland in den tijd van Karel V* (Utrecht 1918) 153.

38 *Groot Placaetboek I*, Vervattende d'ordre op de buijtenneeringe, 11 okt. 1531, p. 1268-1273, aldaar 1270.

39 Een morgen is 0,85 ha.

40 *Enqueste*, 252; *Informacie*, 355.

41 *Informacie*, 355.

42 HvD, OAD, inv.nr. 1718: Hoefslagboeken op het onderhoud van de Maasdijk, 1539 en 1577; Nationaal Archief (hierna NA), archief Staten van Holland, inv. nr. 1343: Kohier van de tiende penning, 1561. De morgenboeken zijn vlak na de invoering van het kadaster vernietigd.

Afb. 5. De indeling van het schoutambacht met het hoofdambacht Maasland/Poelpolder, de lidmaatambachten en polders, zoals we die in de 16de-eeuwse bronnen tegenkomen. Het hoofslaggebied, waar de bezits- en pachtgegevens in dit artikel betrekking op hebben, is aan de noordzijde begrensd door de Westgaag en de Oostgaag. Maker: Stefan Jansen, Hoogheemraadschap van Delfland.

sociaal-economisch historicus J. de Vries had aan de hand van de gegevens uit de *Informacie* van 1514 berekend dat begin 16de eeuw ongeveer 40 procent van het gecultiveerde land in Holland in bezit was van boeren. Zijn collega's J.C. Naber en E.C.G. Brünner kwamen voor Rijnland op een percentage van 30 procent. Uit de Rijnlandse morgenboeken van 1540-1544 bleek dat het percentage in die betrekkelijk korte tijd was verdubbeld van 30 tot 60 procent. Volgens Hoppenbrouwers kan dit niet worden verklaard uit een plotseling opkomende landhonger van de boeren, zodat de opgaven uit 1514 onjuist moeten zijn.⁴³ Dat is niet zeker. Er zijn aanwijzingen dat er aan het begin van de 16de eeuw redenen waren voor grootgrondbezitters om hun land te verkopen. Het is echter nog te vroeg om hier verantwoorde uitspraken over te doen. Dit aspect wordt in een later stadium nader onderzocht.

Van het midden van de 16de eeuw zijn dankzij de kohieren van de tiende penning nauwkeuriger cijfers bekend over bezits- en pachtverhoudingen in de Hollandse steden en dorpen. Aan de hand van die opgaven schatten De Vries en H.F.K. van Nierop het totale landbezit van de adel in Holland op vijf procent, van kerkelijke instellingen op tien procent en dat van de stedelingen op 20-30 procent. De rest zou dan in handen geweest zijn van de boeren. De meeste van hen hadden wat land in bezit en vulden met pacht hun bedrijf aan. De verhouding zou in de omgeving van Delft op 1:3 liggen. Grote bedrijven waren in heel Hol-

43 P. Hoppenbrouwers, 'Mapping an unexplored field. The Brenner debate and the case of Holland' in: P. Hoppenbrouwers en J. Luiten van Zanden, *Peasants into farmers? The transformation of rural economy and society in the Low Countries (Middle Ages-19th century) in light of the Brenner debate* (Turnhout 2001) 41-66, aldaar 44.

Afb. 6. In de hoefslagboeken op de Maasdijk noteerden de hoogheemraden wie de eigenaren en gebruikers waren van de percelen waarop de onderhoudsplicht rustte. De landgebruikers waren belast met het onderhoud van de dijkvakken. De landeigenaren werden erbij vermeld om eventueel via hen de gebruikers te kunnen achterhalen. Het register werd herhaaldelijk bijgewerkt, totdat het zo onoverzichtelijk was geworden dat er een nieuw register werd aangelegd (Collectie HvD, OAD, inv.nr. 1718/5: Hoefslagboek 1549-1582).

land in de 16de eeuw een uitzondering. De meeste waren klein tot zeer klein. Aan het begin van de eeuw was 70 procent niet groter dan 4,4 hectare, aan het eind van de eeuw was dat maar liefst 79 procent.⁴⁴

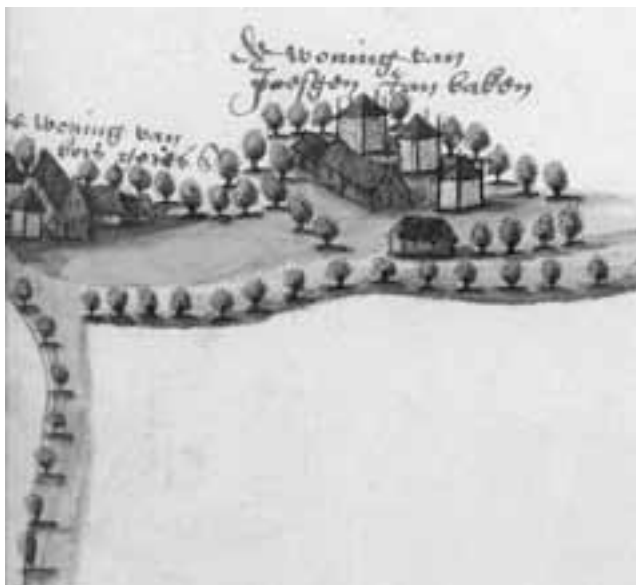
Evenals Hoppenbrouwers stelde B.J.P. van Bavel dat het landbezit onder de plaatselijke bevolking in Holland werd gekenmerkt door kleinschaligheid. Van Bavel voegde daar aan toe dat het landbezit er versnipperd was en dat vrijwel al het land eigendom was van de grondgebruikers. Tevens stelde hij dat in de tweede helft van de 16de eeuw in gebieden met een stijgende urbanisatiegraad, zoals in Holland, gefortuneerde stedelingen steeds meer land kochten in de omgeving van de stad, als investering. Dit zou hebben geleid tot groot-schaliger grondbezit, waaruit grote gespecialiseerde pachtboerderijen ontstonden, ten koste van de kleine pachtboeren die tot loondienst vervielen. Na 1600 zou deze ontwikkeling pas duidelijk zichtbaar worden.⁴⁵

Bij vergelijking van gegevens uit de *Informacie* met die uit het hoefslagboek blijken in Maasland de verschillen tussen 1514 en 1539 nog veel groter te zijn dan in Rijnland. Hier was

⁴⁴ Hoppenbrouwers, 'Mapping', 44-49.

⁴⁵ B.J.P. van Bavel, *Transitie en continuïteit. De bezitsverhoudingen en de plattelandseconomie in het westelijk gedeelte van het Gelderse rivierengebied*, ca. 1300-ca. 1570 (Hilversum 1999) 642-646 en 662-663.

Afb. 7. Deze afbeelding toont de twee veelvoorkomende basisvormen van de Midden-Delflandse boerderij, namelijk de stal gebouwd in het verlengde van het woonhuis en de stal haaks op het woonhuis. Bij de rechterboerderij is te zien dat er al vóór 1570 twee keer een uitbreiding was gerealiseerd. Ridderlijke Duitsche Orde Balije van Utrecht (RDU), archief RDU, inv.nr. 898*: Kaart van de landerijen van de commanderij in Maasland door Jan Potter, 1570.

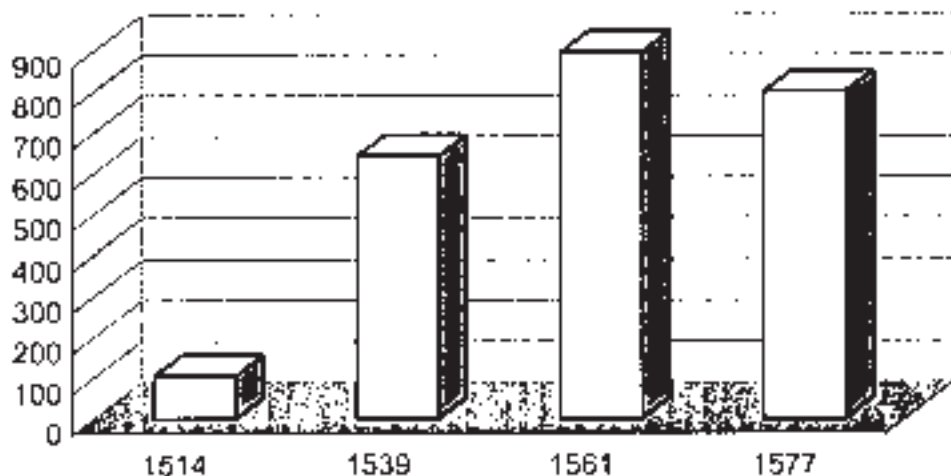
namelijk niet 40 maar slechts vier procent van het land in bezit van de Maaslanders. In 1539 was dat 'ineens' 35 procent, maar nog steeds beduidend minder dan het Hollandse gemiddelde.⁴⁶ In 1561 was het percentage onveranderd. Daarna nam het landbezit onder de Maaslandse bevolking toe tot 41 procent in 1577. De adel bezat er in 1561 niet vijf maar zeven procent van het land. De stedelijke inwoners 28 procent, wat overeenkwam met het gemiddelde. In plaats van de door Van Bavel voorgestelde stijging, nam het grondbezit onder stedelingen in Maasland in de tweede helft van de eeuw juist af van 28 naar 18 procent in 1577. Het landbezit onder kerkelijke instellingen was er in vergelijking met het Hollandse gemiddelde vrij hoog, namelijk niet tien, maar rond de 30 procent gedurende de eeuw.

Zoals in heel Holland hadden ook in Maasland de landgebruikers zowel land in eigendom als in pacht. De hoeveelheid eigendom en pacht per landgebruiker varieerde zo sterk dat er geen bepaalde verhouding aan valt te geven. Een landgebruiker die alleen maar een paar morgen land in bezit had, zonder aanvullende pacht, behoorde er tot de grote uitzonderingen. Hoewel in de rest van Holland de meeste boeren een bedrijfje hadden van nog geen vier morgen, waren in Maasland de boeren met meer dan vijf morgen in eigendom en pacht veruit in de meerderheid. In de 16de eeuw varieerde hun aantal tussen de 98 en 107, tegenover de 30 tot 39 grondgebruikers met minder dan vijf morgen land in gebruik. In tegenstelling tot de neergaande trend in Holland, nam het aantal bedrijven van boven de vijf morgen er verder toe. Het aantal boeren dat enkel land pachtte nam gedurende de 16de eeuw af van 76 naar 60.

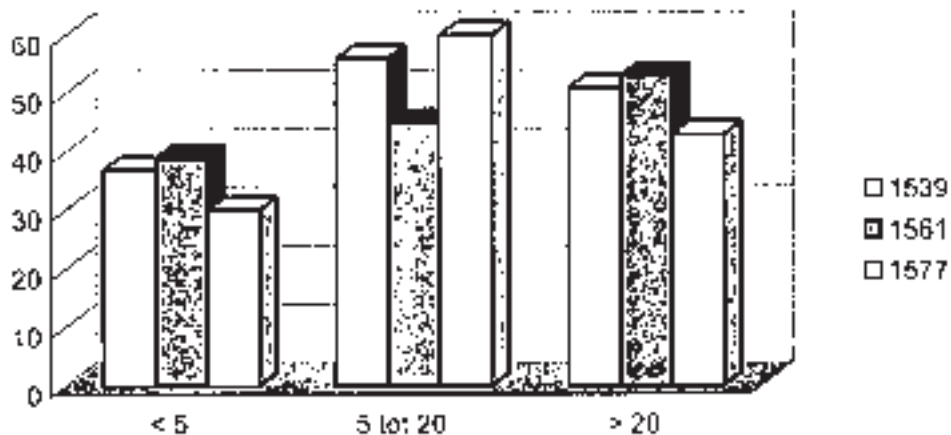
In tegenstelling tot de algemene neergaande trend in bedrijfsgrootte, werden in Maasland de uitzonderlijk grote bedrijven van boven de 50 morgen talrijker. In 1539 waren Allart Claesz. en consorten nog de enige uitschieter. Zij hadden met zijn allen 62 morgen land in eigendom en nog eens 71 morgen in pacht. Drie andere agrariërs hadden een bedrijf van 75, 64 en 52 morgen. In 1561 waren er twee met een uitzonderlijk groot bedrijf, namelijk Cornelis Jacobsz. met 121 morgen en Willem Jansz. Thoen met 104 morgen. Verder waren er dat

⁴⁶ Informacie, 354-356.

Grafiek 1. De oppervlakte land in eigendom van de landgebruiker, uitgedrukt in morgens.

Grafiek 2. Het aantal landbouwbedrijven verdeeld over omvangcategorieën.

jaar nog een viertal bedrijven met een grootte van 99, 84, 65 en 61 morgens. In 1577 telde het Maaslandse platteland maar liefst twaalf landbouwbedrijven met meer dan 50 morgen land in gebruik. Dat jaar was Cornelis Jan Harmensz. de enige met een bedrijf van iets meer dan 100 morgen land. Uit de grafiek is het totaalbeeld af te lezen. Hieruit blijkt overduidelijk dat er in Maasland geen sprake was van overheersend kleine landbouwbedrijfjes. Van versnipperd landeigendom onder de boeren was in Maasland al evenmin sprake, zoals valt af te lezen uit de dicht opeenvolgende vermeldingen in de hoefslagboeken.

Behalve de opmerkelijke afwijkende trends ten opzichte van de gemiddelden in Holland, kan uit het bovenstaande verder nog de conclusie getrokken worden dat de meeste Maaslandse ingelanden niet zo 'schamel' waren als de opposanten van de hoogheemraden ons wilden doen geloven.

De functievervulling van ambachtsbewaarders en molenmeesters

Nu de economische situatie van het ambacht en die van de ingelanden bekend is, wordt nagegaan hoe de ambachtsbewaarders en molenmeesters in dit plaatje passen en hoe hun houding was tegenover de hoogheemraden. Hiertoe zullen eerst de functionarissen van de in het westelijk deel van Delfland gelegen ambachten aan de orde komen, omdat zij vaak gezamenlijk optraden tegen de hoogheemraden. Daarna is het de beurt aan de Maaslandse waterbeheerders.

De ambachtsbewaarder was een functionaris die door de 'buren' van elk hoofd- en lidmaatambacht werd gekozen voor de vervulling van bepaalde waterstaatkundige taken binnen dat ambacht.⁴⁷ Het was dus een functie van het ambacht zelf. De hoogheemraden hadden hier niets mee van doen. Dit was uitdrukkelijk vastgelegd in het eerste punt van de zespuntensententie van 1454. De schout en schepenen van het hoofdambacht organiseerden de verkiezing. Kwade tongen beweerden destijds dat de hoogheemraden er op uit waren om de verkiezing naar hun hand te zetten en dat zij het liefst een ambachtsbewaarder tegenover zich hadden 'dije goet, slecht ende eenvoudich es, dije Goots waeter over Goots acker laet loopen', om daarmee aan te geven dat de hoogheemraden uit waren op alleenheerschappij op waterstaatkundig gebied.⁴⁸

De ambachtsbewaarders hadden zoals eerder gezegd van oudsher de taak om alle waterwerken aan te besteden. Na voltooiing sloegen zij de kosten om over de ingelanden, inden de omslag en betaalden daarvan de arbeiders. Ieder jaar legden zij daarover rekening en verantwoording af aan de 'buren', in tegenwoordigheid van het ambachtsbestuur. Zij stonden volledig onder gezag van het ambachtsbestuur en konden daardoor niet op eigen gezag handelen. Veel macht hadden ze dan ook niet. De ambachtsbewaarders van de hoofdambachten konden zich wel iets meer laten gelden dan die van de lidmaatambachten, maar het waren en bleven volgens de hoogheemraden uitsluitend 'de naeckte dienaers vande ingelanden'.⁴⁹ De ambachtsbewaarders voelden zich de slaven van de hoogheemraden, omdat zij nooit in beleidszaken betrokken werden, bijvoorbeeld bij het keuren van de gemene landswerken. Zij moesten echter wel toegeven dat zijzelf de ambachtsbewaarders van de lidmaatambachten ook niet overal bij betrokken, al waren zij 'soe vermetelijck nochte slecht nijet' dat ze bij belangrijke zaken iets zouden doen zonder 'communicatie van dengeenen dije 't behoort'.⁵⁰ Maar het voorstel van de hoogheemraden om alle ambachtsbewaarders en ingelanden van het hoofdambacht bij alle besluitvorming te betrekken, ging hen toch echt te ver. Want dat zou betekenen dat enkele honderden personen gehoord zouden moeten worden. Zij verscholen zich achter de stelling dat 'in sulcken gevalle ingevoert werden een manifeste democratie, dewelcke een ijgelijck wel weet wat inconveniënte [= bezwaar, ongemak] plach mit hem te brengen', zodat ze nooit tot enig besluit zouden kunnen komen.⁵¹ Het voorstel van de hoogheemraden werd door hen als 'inept en notoorlijcken sonder eenich fundament' van de hand gewezen.⁵²

47 HvD, OAD, inv.nr. 352/27: Repliek van de ambachtsbewaarders tegen beweringen van de hoogheemraden voor het Hof van Holland [eind 16de eeuw], art. 14.

48 Ibidem, inv.nr. 352/93: Verweerschrift van het stadsbestuur van Delft, [15 sept. 1588], art.26.

49 Ibidem, inv.nr. 1644: Registers van sententiën en consenten, 1547-1551, f. 75v.

50 Ibidem, inv.nr. 352/27, art.52.

51 Ibidem, art. 58.

52 Ibidem, art. 59.

Vanaf het midden van de 15de eeuw waren er al molenmeesters werkzaam in Delfland.⁵³ Deze functie was ingesteld ten behoeve van het beheer van de windwatermolen en alles wat er verder kwam kijken bij het goed functioneren van de waterinlaat en uitmaling.⁵⁴ In tegenstelling tot de ambachtsbewaarders stonden zij wel onder gezag van de hoogheemraden.⁵⁵ Over de verkiezing van de eerste molenmeesters bestaat nog wat onduidelijkheid. Het lijkt er op dat zij aanvankelijk door de hoogheemraden werden aangesteld, maar op zijn laatst sinds 1462 mochten de 'buren' hen jaarlijks kiezen. In dat jaar lieten de hoogheemraden namelijk in een keur vastleggen dat als bij verkiezing van een ambachtsbewaarder of molenmeester de stemmen staakten de hoogheemraden een geschikt persoon in die functie zouden aanstellen.⁵⁶ Het beheer van de molen werd door alle partijen los gezien van de overige locale waterwerken, terwijl dat er natuurlijk wel toe behoorde. Dit maakte de taakverdeling op waterstaatkundig gebied nog complexer dan zij al was. Want behalve de molen zelf was bijvoorbeeld ook de onderhoudsstaat van de sloten van het grootste belang voor een ongehinderde inlaat en uitmaling van het water uit de polder. Ook dienden de polderkaden waterkerend te blijven, ter bescherming van de landerijen. Voor al deze waterwerken stelden de hoogheemraden de molenmeester verantwoordelijk.⁵⁷ In sommige polders kreeg hij ook de schouwbevoegdheid over die werken.⁵⁸ De 'buren' moesten de molenmeesters toestemming geven om de kosten van hun werkzaamheden om te slaan over de morgentalen. Dit zogenaamde molengeld werd door de eigenaren van het land betaald.⁵⁹ Ook hier waren het natuurlijk de landgebruikers die uiteindelijk voor de kosten moesten opdraaien.⁶⁰ Nadat de 'buren' de jaarrekening hadden goedgekeurd, gaven de molenmeesters de rekening ter inzage aan de hoogheemraden.⁶¹ Een aantal vooraanstaande ingelanden vond dat het afhoren de taak van de hoogheemraden moest zijn en niet van de 'buren', omdat 'die malcanderen nijet en willen controlleeren'.⁶² De ingelanden waren naar hun zeggen hiervan de dupe, doordat bepaalde kosten onterecht werden omgeslagen, zoals die van de procesvoering tegen de hoogheemraden en die van 'seecker groete gelagen' bij het afhoren van de rekening in de herberg.⁶³ De hoogheemraden waren wat betreft het waterbeheer meer op de penning, als we de bestuurders van Vlaardinger-Ambacht mogen geloven. Zij wisten te vertellen dat de hoogheemraden altijd wat aan te merken hadden op de jaarrekeningen van de molenmeesters. óf er waren teveel spijkers gekocht, óf het hout was te duur, óf de arbeiders was teveel loon uitbetaald, óf ze hadden iets aan de molenzeilen gedaan buiten hun toestemming om, óf ze hadden de schout wat teveel geschonken, enzovoort.⁶⁴ Dat molenmeesters

53 Ibidem, inv.nr. 20, f. 8.

54 Ibidem, inv.nr. 2: Register met afschriften van privileges, handvesten etc. van 13de eeuw-1542, f. 53v-54.

55 Ibidem, inv.nr. 333/1, art. 51.

56 Dolk, *Geschiedenis*, 64.

57 HvD, OAD, inv.nr. 23, 1525: f. 49, 54v-55v.

58 Ibidem, f. 31v; 1526: f. 13; 1531: f. 33; 1534: f. 29v.

59 Ibidem, 1524: f. 38v-39.

60 Ibidem, 1525: f. 47v-48.

61 Ibidem, inv.nr. 1642: Registers van sententiën en consenten, 1533-1544, f. 11v.

62 Ibidem, inv.nr. 335/23: Memorie van de hoogheemraden over de misstanden onder de ambachtsbewaarders en molenmeesters, [1538].

63 Ibidem.

64 Ibidem, inv.nr. 333/1, art. 51; Dolk, *Geschiedenis*, 96. De molenmeesters in Delfland hadden dus de gewoonte van schenking aan een hoger geplaatste in hiërarchie overgenomen. Uit de tekst blijkt dat dit een door de hoogheemraden geaccepteerd verschijnsel was. Deze gewoonte van de molenmeesters zou betekenen dat zij in een belangrijke relatie tot de schout stonden, als uitgegaan wordt van de beschouwing van Damen dat giften moesten bewerkstelligen dat superieuren hen goed-

niet erg gediend waren van kritische vragen bleek wel in Papsou, ten zuiden van Delft, toen zij bij het afhoren van de jaarrekening in 1569 de rekening uit de handen van jonkheer Abram van Almonde trokken en hem daarop 'qualijck toegesproocken' hadden, zodat hij niet aan het sluiten van de rekening toekwam.⁶⁵ Een pikant detail hierbij was dat Van Almonde in die tijd hoogheemraad was.

In drie waterstaatkundige eenheden van het schoutambacht Maasland, namelijk de Poelpolder/Maasland, Aalkeet en de Dijkpolder, waren het ambachtsbewaarderschap en het molenmeesterschap verenigd in dezelfde persoon. Hier werden per jaar twee personen voor deze gecombineerde functie aangesteld. In de andere polders traden de ambachtsbewaarders en molenmeesters naast elkaar op. De taakverdeling was in ieder ambacht afzonderlijk geregeld, afhankelijk van de lokale situatie. Zij functioneerden in redelijk goede harmonie, want er zijn geen gevallen bekend dat dit tot conflictsituaties over de taakverdeling heeft geleid. Mogelijk werden de door de hoogheemraden opgestelde instructies voor de molenmeester over het beheer van de molen, watergangen en kaden door de ambachtsbewaarders zonder morren geaccepteerd. De bezwaren die er waren richtten zich op de directe bemoeienis van de hoogheemraden met lokale waterstaatsaangelegenheden. Zij werden dan ook zoveel mogelijk buiten hun besognes gehouden. Ook het Hof van Holland was niet genegen om tot reorganisatie van het waterbeheer over te gaan. Het voorstel van de hoogheemraden bijvoorbeeld om de omslagheffing anders te organiseren om misbruiken tegen te gaan, kreeg geen bijval van het Hof.⁶⁶

De molenmeesters konden net zo halsstarrig zijn tegenover de hoogheemraden als de ambachtsbewaarders. Dat was ook niet zo verwonderlijk, want behalve het feit dat in Maasland bij drie ambachten deze twee functies gecombineerd waren, kon iemand het ene jaar molenmeester zijn en het andere jaar ambachtsbewaarder in dezelfde of in een andere polder. Een kras staaltje van 'gezagsondermijndend' gedrag werd hierboven al even aangestipt bij het incident met Van Almonde in Papsou. Dit interessante verschijnsel in verschillende hoedanigheid van hoogheemraad en ingeland zal zeker nog nader onderzocht worden. Evenals de ambachtsbewaarders probeerden de molenmeesters de hoogheemraden zoveel mogelijk buiten de deur te houden en de algemene keuren te dwarsbomen door processen aan te spannen tegen de (vermeende) onrechtmatige keuren.⁶⁷ In 1589 weigerden acht molenmeesters de door de hoogheemraden vastgestelde keur betreffende lokale waterwerken bekend te maken aan de ingelanden. Zij werden hiervoor ieder veroordeeld tot tien ponden boete, waartegen zij in beroep gingen bij het Hof van Holland. Daar beweerden zij dat het toezicht op de sloten geen algemene zaak was, maar die van de eigenaren van het ambacht of de polder en om die reden onder de competentie viel van de schout, schepenen en kroosheemraden. Hieruit blijkt dat de molenmeesters zich goed bewust waren van de taakverdeling en zich niet voor het karretje van de hoogheemraden lieten spannen.⁶⁸ Ook verzetten zij zich samen met de hoofdambachtsbewaarders van de westambachten in 1519 hevig tegen de door de hoogheemraden verzochte vergoedingen voor gemaakte dienststreizen. Zij weiger-

gezind waren. *Damen, Staat*, 391-392, 417-418. Dit verschijnsel kan mogelijk ook wat meer duidelijkheid verschaffen over de onderlinge verhoudingen tussen waterbeheerders. Dit zal dan ook zeker nog verder onderzocht worden.

⁶⁵ *Ibidem*, inv.nr. 358: Specificatie vande pleijtsacken, 1534-1619.

⁶⁶ *Ibidem*, inv.nr. 286; *Dolk, Geschiedenis*, 89.

⁶⁷ *Ibidem*, inv.nr. 335/23.

⁶⁸ *Ibidem*, inv.nr. 354.

den daarvoor omslag te heffen omdat zij vonden dat de hoogheemraden hen daarvoor toestemming hadden moeten vragen. De hoogheemraden zagen daar weinig heil in, want dan 'soude 't lant gescapen zijn t'eenemale te inunderen' omdat dan niet anders dan vergaderd zou worden. Het Hof van Holland stelde de hoogheemraden in het gelijk, waarop de molenmeesters en ambachtsbewaarders in beroep gingen bij de Grote Raad van Mechelen. Ook daar vingen zij bot, al werd het bedrag wel iets verlaagd.⁶⁹ Het was een van de weinige keren in de eerste helft van de 16de eeuw dat de hoogheemraden door een hogere rechtbank in het gelijk werden gesteld.

De Maaslandse ambachtsbewaarders en molenmeesters

Na deze schets van de twee waterstaatsfunctionarissen in het westelijk gedeelte van Delfland, komen nu hun Maaslandse collegae aan de orde. Hun positie binnen de Maaslandse samenleving en tegenover de hoogheemraden wordt hier belicht om een beeld te krijgen van de onderlinge verhoudingen tussen de waterbeheerders, wat mogelijk een bijdrage kan leveren aan het inzicht in de mechanismen die van invloed waren op de bestuurlijke vorming van het Hoogheemraadschap van Delfland.

De jurisdictie van de schout van Maasland strekte zich in de 16de eeuw uit over een aantal kleinere ambachten. Dat waren het hoofdambacht Poelpolder/Maasland, met de lidmaatambachten Dijkpolder, Achter de Gaag, Burgersdijk, het hoofdambacht Schipluiden, met de lidmaatambachten Hodenpijl, Harnasch en een gedeelte van Aalkeet.⁷⁰ Sinds 1570 was Schipluiden een zelfstandig schoutambacht. In 1614 gaven de Staten van Holland toestemming tot afscheiding van Maassluis.⁷¹ Zoals bij enkele ambachten al in de naamgeving ligt besloten, kon het ambacht tevens een polder zijn. Binnen sommige ambachten lagen meerdere polders. Dat was het geval bij de Commandeurspolder, Duifpolder, Foppenpolder, en de Sluispolder binnen de Poelpolder/Maasland, de Dorppolder onder Schipluiden en Achter de Gaag en tenslotte de Oude Campspolder en de Kralingerpolder onder de ambachten Achter de Gaag en Burgersdijk. Al deze benamingen kom je dus tegen in de archiefstukken over Maasland, soms als ambacht, soms als polder.

Het bestuur van het schoutambacht Maasland werd gevormd door de schout en zeven schepenen. De schout kocht van de landsheer het ambt voor het leven. Sinds 1583 was er het schoutambt in eigendom van de heer van Kenenburg. Ieder jaar koos de landsheer en later de ambachtsheer uit een voordracht van veertien personen de zeven schepenen.⁷² Van de tot dusver bekende 16de-eeuwse schouten had alleen Jan Cornelisz. Kyvit een flink boerenbedrijf van bijna 40 morgen land in het hoefslaggebied. De anderen hadden er geen of weinig land. De schepenen waren wel veelal agrariërs met een behoorlijk bedrijf van boven de 20 morgen.

Voor de vervulling van het ambachtbewaarderschap en het molenmeesterschap werd geput uit de meest belanghebbenden in het waterbeheer, namelijk de grondgebruikers. Over het algemeen waren dat in Maasland agrariërs met vrij grote bedrijven. Hoe deze verkiezing

69 NA, archief Hof van Holland, inv.nr. 493: Register van sententiën etc., 1519, tekstnr. 80. Transcriptie in HvD, OAD, inv.nr. 333/9; S.Th.E., Brekelmans, *Chronologische lijsten van de geëxtendeerde sententiën berustende in het archief van de Grote Raad van Mechelen II 1504-1531* (Brussel 1971) 318-319.

70 Dolk, *Geschiedenis*, 52-54.

71 B.J. Post, *Geschiedenis van Maasland van de vroegste tijden tot heden* (Maasland 1909, Rijswijk, 1985) 107, 108.

72 Ibidem, 82, 83 en 91; HvD, OAD, inv.nr. 343/85: Verzoekschrift van het ambachtsbestuur van Maasland om met bepaalde feiten rekening te houden bij de beoordeling van het advies van de dijkgraaf en hoogheemraden, 1564, art. 10.

in zijn werk ging, is niet in de bronnen terug te vinden. Mogelijk hanteerden de ambachten een roulatiesysteem, want voor zover de namen zijn teruggevonden in processtukken, kwam het niet gauw voor dat iemand vlak na elkaar dezelfde functie in eenzelfde polder of ambacht vervulde.⁷³ De grote boer Willem Jansz. Thoen was hierop een uitzondering. Zijn bedrijf van ruim 100 morgen lag aan de 's-Herenstraat. In 1556 en 1558 was hij gekozen voor de gecombineerde functie van ambachtsbewaarder/molenmeester in het lidmaatambacht Dijkpolder. Van de jaren 1551 tot en met 1565 is bekend dat hij ieder jaar werd voorgedragen door een ambachtsbewaarder/molenmeester van de Poelpolder/Maasland of door die van de Dijkpolder om in diens plaats de functie te vervullen. Deze jarenlange functievervulling, meestal zonder verkozen te zijn, zou kunnen betekenen dat hij graag actief betrokken was bij het waterbeheer, maar meer waarschijnlijk is het dat het voor hem een manier was om over zijn belangen te waken. De andere ingelanden vonden hem dat wel toevertrouwd, anders was hij niet zo vaak als plaatsvervanger aangewezen. In 1566 werd hij echter overgeslagen. Dat jaar droegen de gekozen ambachtsbewaarders/molenmeesters van de Poelpolder en van de Dijkpolder Thoen niet voor als substituut. Hij werd daarom maar gesubstitueerd molenmeester in de Sluispolder.

De gekozene was verplicht de functie dat jaar te vervullen. In Maasland waren door de vele ambachten en polders ieder jaar maar liefst zeventien plaatsen als ambachtsbewaarder of molenmeester te vergeven. Het kwam de agrariërs wel eens niet uit om die functie aan te nemen. In dat geval waren zij door de hoogheemraden verplicht gesteld om bij hen consent aan te vragen om iemand anders hun plaats te laten innemen. Tussen 1551 en 1567 kwam dat binnen het schoutambacht Maasland maar liefst 86 keer voor.⁷⁴ Als ze nalieten hiervoor consent aan te vragen, kregen ze van de hoogheemraden een boete van tien ponden opgelegd.⁷⁵ Helaas werd er niet vermeld wat de reden was om iemand in hun plaats aan te wijzen. In slechts één enkel geval stond gemeld dat de gekozen ambachtsbewaarder 'lesen noch schrijven' kon.⁷⁶ Dat was een ernstige handicap voor iemand die de financiën moest verzorgen. Dat dit de enige vermelding is, doet vermoeden dat het niet vaak voorkwam dat iemand om die reden zijn functie moest overdragen aan een andere landgebruiker. Dit zou tevens betekenen dat de meeste Maaslandse agrariërs tegen het midden van de 16de eeuw geen analfabeet meer waren.

Veel persoonlijke macht was er, zoals gezegd, niet te ontleen aan het ambachtbewaarderschap en het molenmeesterschap. Niet alleen omdat het niet de aard van de functie was, maar ook omdat het ambt per jaar of twee jaar door een ander werd vervuld en zij dus geen autoriteit konden opbouwen. Hierin was Willem Jansz. Thoen een uitzondering, al was hij nooit enkele jaren achtereen gekozen of gesubstitueerde in hetzelfde ambacht. Er zijn geen aanwijzingen dat hij vanuit die positie zoveel gezag had dat hij macht kon uitoefenen tegenover de hoogheemraden of de ingelanden. Dat hij echter zich niet zomaar alles liet welgevallen bleek al in 1548 toen hij ambachtsbewaarder/molenmeester van de Poelpolder/Maasland was. Tijdens de schouw van buitendijkse werken door de dijkgraaf en de hoogheemraden zei hij tegen hen: 'Gij komt alhier schouwen en eet het gemeene land op,

73 HvD, OAD, inv.nr. 343: Stukken betreffende het proces van de dijkgraaf tegen het ambachtsbestuur van Maasland, 1562-1568.

74 Ibidem, inv.nr. 343/56: Uittreksels uit het dingtalenboek van Delfland, 1529, 1551-1567.

75 Ibidem, inv.nr. 343/63: Vonnissen van de hoogheemraden over de binnenlandse waterstaat, 1446-1566.

76 Ibidem, inv.nr. 343/56, f. 5.

Afb. 8. De dorpskern van Maasland, met vermelding van de woningen van twee prominente Maaslanders, namelijk die van de schout, Jan Cornelisz. Kyvit, en die van Willem Jansz. Thoen. Achter die huizenrij aan de 's-Herenstraat strekten de weilanden van de Dijkpolder zich uit. RDU, archiefRDU, inv.nr. 898*: Kaart van de landerijen van de commanderij in Maasland door Jan Potter, 1570.

en al quaaamt gijlieden hier niet, men soudt wel sonder uluijden alhier maaken'.⁷⁷ Zo'n uiting van geringe achting voor de hoogheemraden tijdens de uitoefening van hun taak bleef doorgaans niet ongestraft. Helaas zijn de registers verloren gegaan waarin opgetekend moet zijn welke straf Thoen naar aanleiding van dit voorval kreeg opgelegd. Dat varieerde namelijk overeenkomstig de aard van de belediging en waarschijnlijk ook de draagkracht van de overtreder. Zo werd in 1552 Jacob Heijn veroordeeld wegens 'veel injuriënste woorden' tegenover de hoogheemraden tijdens de schouw van de Maasdijk in Vlaardingen. De hoogheemraden bevalen hem 'op staende te comen voor den dijkgrave ende heemraeden, vallende op zijn knijen ende bidden God ende die justicie omme vergiffenisse van al dat hij den voorn[oemde] heemraeden misseijt heeft'.⁷⁸ Tevens kreeg Jacob een boete opgelegd van drie ponden. Tijdens diezelfde schouw werden de hoogheemraden ook beledigd door Jan Jorisz. Hij moest in Den Haag verschijnen voor de dijkgraaf en de hoogheemraden, in linnen kleren, blootsvoets en met een half pond wegende kaars in zijn hand, om hen op zijn knieën om vergiffenis te vragen. Daarna moest hij de kaars bij het Heilige Sacrament in de Grote Kerk plaatsen. Hij kreeg geen aanvullende geldboete opgelegd, omdat hij daarvoor te arm was.⁷⁹ Voor Willem Jansz. Thoen zou er met zijn groot bedrijf geen clementie geweest zijn.

Thoen kon zich dus wel vinden in beschuldigingen dat de hoogheemraden geld verspilten aan eten en drinken tijdens hun werkzaamheden.⁸⁰ Naar zijn zeggen waren de ingelanden mans genoeg om zelf zorg te dragen voor het onderhoud van de waterwerken. Er is niet veel verbeeldingskracht voor nodig om hieruit de conclusie te trekken dat Thoen geen medestander was van de hoogheemraden. Mogelijk voelde hij zich geroepen om middels het gecombineerde ambachts- en molenmeesterschap enige controle op hen uit te oefenen. Toch zal hij zich sindsdien wat beter beheerst hebben, want er zijn verder geen dergelijke uitlatingen van hem bekend. Bovendien zouden de hoogheemraden er wel iets op gevonden hebben om hem van het molenmeester- en ambachtsbewaarderschap af te houden als hij

⁷⁷ Gemeentelijke Archiefdienst Vlaardingen, archief Ambachtshoofd Vlaardingen en Vlaardinger-Ambacht, inv.nr. 70: Register met aantekeningen betreffende privileges, keuren etc. van Delfland, 1000-1650, f. 15v.

⁷⁸ HvD, OAD, inv.nr. 1699/1: Uittreksels uit het dingtalenboek van Delfland, 1550-1556, f. 42v.

⁷⁹ Ibidem, f. 42v-43.

⁸⁰ Ibidem, inv.nr. 352/93, art. 95.

Afb. 9. Met hun hand op deze afbeelding van Christus aan het kruis in het privilegeboek uit het begin van de 16de eeuw, beloofden de hoogheemraden onder andere het 'heemraetscip in alle hoir privilegieën te helpen stijven ende starcken [en] den quaden helpen straffen ende den goeden helpen beschermen' (Collectie HvD, OAD, inv.nr. 3: Register van privileges etc., eind 13de eeuw-1531, f. 19v en 20).

zo'n lastpost was. Er zijn overigens over het algemeen weinig individuele obstructies van ambachtsbewaarders bekend. Een van de weinige uitzonderingen hierop was Cornelis Jan Harmensz. Als ambachtsbewaarder/molenmeester van Aalkeet waagde hij het in 1556 om een schriftelijke verklaring op te stellen waarin de hoogheemraden werd verboden om op de polderkade te verschijnen om die aan te besteden. Volgens de nog steeds van kracht zijnde sententie van 1454 diende dat door de ambachtsbewaarder te gebeuren. Als straf voor die brutaliteit tegenover de hoogheemraden moest hij hen vergiffenis vragen. Daarbovenop kreeg hij een boete opgelegd van zestien gulden. Een enorm bedrag in een tijd waarin de hoogheemraden van de hogere instanties geen hogere geldboete mochten opleggen dan tien ponden.⁸¹ Maar als een van de grotere boeren met een bedrijf van 30 morgen land kon hij dat wel betalen. Hij was in ieder geval ondernemend genoeg om dat bedrijf in zestien jaar tijd uit te bouwen tot ruim 100 morgen in 1577.

Voor deze twee grote boeren was het wat minder riskant om tegen de hoogheemraden te ageren dan voor de gemiddelde ingeland. Een boete was voor hen wel op te brengen. Zij hadden bovendien ook meer om voor op te komen, met hun groot bedrijf. In hun ogen waren de hoogheemraden vooral een extra autoriteit aan wiens regels ze zich te houden hadden.

⁸¹ Ibidem, inv.nr. 343/63.

Daarbij moesten ze jaarlijks ook nog een behoorlijke duit aan omslagen opbrengen. Het is dan ook niet zo verwonderlijk dat Thoen van mening was dat de ingelanden de kade ook wel zonder de hoogheemraden konden onderhouden.

Conclusie

In de 16de eeuw werden de hoogheemraden geconfronteerd met een veelheid aan processen die werden aangespannen door lokale bestuurders en functionarissen, zoals ambachtsbewaarders en molenmeesters. In de literatuur worden die conflicten over het algemeen getypeerd als een competentiestrijd. De eerste tekenen van frictie tussen de hoogheemraden en lokale bestuurders kwamen medio 15de eeuw in de openbaarheid. Het resulteerde meteen in een uitspraak van het Hof van Holland, de zogenaamde zespuntensententie van 1454, dat het bestuursrechterlijke fundament voor het waterbeheer in Delfland zou blijken te zijn. In 1512 werd de toon gezet voor de rest van die eeuw, toen de ambachtsbewaarders weigerden de omslag te innen voor de verzwarende van een gedeelte van de Maasdijk onder Maasland. In 1515 werd de aanval echt geopend door Vlaardinger-Ambacht en dat hield niet meer op, totdat aan het eind van de eeuw, in 1589, negen hoofdingelanden werden aangesteld om er onder andere op toe te zien dat de hoogheemraden en ambachtsbewaarders geen processen meer aanspanden tegen elkaar over de rug van de ingelanden.

Om na te gaan wat de achtergrond van die frictie zou kunnen zijn, is de sociaal-economische situatie van Maasland onderzocht, vooral van degenen die het meeste belang hadden bij een goed waterbeheer, namelijk de landgebruikers. Het aantal inwoners dat afhankelijk was van inkomsten uit de landbouw liep in de 16de eeuw geleidelijk terug. De landgebruikers die over bleven kregen wel meer land in bezit. De toename was vooral in de eerste decennia van de eeuw spectaculair. In 1514 waren er al boeren die veel belasting moesten betalen, wat doet vermoeden dat in het ambacht Maasland begin 16de eeuw al vrij grote boerenbedrijven waren. Vanaf 1539, het eerste jaar waarvan nauwkeurige cijfers beschikbaar zijn, weten we dat zeker. Dit komt niet overeen met het algemene beeld dat door historici van Holland geschetst wordt. Volgens hen waren er in het Holland van de 16de eeuw vooral kleine landbouwbedrijven van minder dan vier morgen. In Maasland was het aantal kleine landbouwbedrijven veruit in de minderheid. Het aantal bedrijven van meer dan vijf morgen, nam in de loop van de 16de eeuw steeds verder toe, terwijl elders in Holland het aantal kleine bedrijven toenam.

Uit de pacht- en eigendomsgegevens blijkt dat Maasland voor openbare functies rijkelijk kon putten uit een boerenstand, waarvan de meesten een gunstige economische positie hadden. Een van die functies was het ambachtsbewaarderschap. Hiervoor kwamen uitsluitend mannen in aanmerking met een boerenbedrijf. Het was van oudsher een functie met uitvoerende taken op waterbeheerkundig gebied, zoals de aanbesteding van waterwerken en het financieel beheer ervan. De ambachtsbewaarder stond ten dienste van het ambacht en onder het gezag van het ambachtsbestuur. Het ambt werd voor slechts een of twee jaar uitgeoefend door dezelfde persoon. Een aantal van hen trad in die korte periode op als partij in een proces tegen de hoogheemraden, maar aan de functie zelf konden zij geen autoriteit ontleenen. Hetzelfde gaat op voor de molenmeester. Dit ambt was in de loop van de 15de eeuw in het leven geroepen voor het beheer van de molen en de daartoe behorende waterwerken. Dit hield onder andere in het onderhoud en financieel beheer. Zij stonden niet onder gezag van het ambachtsbestuur, maar onder die van de hoogheemraden. De verle-

ning van schouwbevoegdheden aan de molenmeesters vond pas in de loop van de 16de eeuw op uitgebreide schaal plaats.

Door de bestuurlijke organisatie van het waterbeheer in Maasland vanuit sociaal-economische invalshoek te bestuderen, bleek het zelfs mogelijk om helderheid te krijgen in het schimmige werkterrein van de ambachtsbewaarder en de molenmeester, alsook in hun problematische verhouding tot de hoogheemraden. De namen van de landeigenaren en landgebruikers en hun bedrijfsgrootte leverden een waardevolle aanvulling op hun vermelding in de processtukken, omdat hierdoor kwam vast te staan welke belangen zij te verdedigen hadden. In het speciale geval van de conflicten met de hoogheemraden is daardoor duidelijk geworden dat degenen met een groot bedrijf nog wel eens een potje durfden te breken, omdat zij de boete konden dragen. Zij waren dan ook degenen die individueel verzet pleegden tegen de hoogheemraden. Een andere belangrijke constatering door middel van de sociaal-economische benadering, was dat door dezelfde personele invulling van het ambachtsbewaarderschap en het molenmeesterschap de scheidslijnen tussen beide functies in de praktijk vervaagden. Om die reden bleek het een onhoudbaar uitgangspunt dat de ambachtsbewaarders en molenmeesters tegenstrevers waren van elkaar en dat de hoogheemraden het molenmeesterschap gebruikten om hun eigen gezag binnen het waterbeheer uit te breiden.

Dit alles leidt tot de conclusie dat de conflicten in de 16de eeuw niet te typeren zijn als een competentiestrijd. Deze conclusie is gebaseerd op een viertal constatering en daarvan afgeleide argumentatie. Ten eerste waren de ambachtsbewaarders geen bestuurders en konden dus geen macht ontleen aan hun positie. Het waren enkel landgebruikers die gedurende een of twee jaar enkele taken op waterstaatkundig gebied moesten vervullen. Afgaande op de vele substituties waren er nogal wat agrariërs die hier niet bepaald op zaten te wachten. Ten tweede lagen incidenten tussen waterbeherende functionarissen, als zij zo gehecht waren aan de hun toebedeelde taken, meer voor de hand dan conflicten met de hoogheemraden. Zij zouden dan ook wel te hoop gelopen zijn toen de hoogheemraden aan het eind van de 15de eeuw het ontvangersambt instelden. Het is bovendien niet waarschijnlijk dat ze daar zo aan gehecht waren omdat de functie slechts kort werd uitgeoefend door eenzelfde persoon. De bewaring van het ambacht had in zo'n geval de prioriteit boven persoonlijke ambities. Ten derde wijst het optreden van grote boeren tegen de hoogheemraden meer in de richting van vrees en afkeer voor al te veel bemoeienis van de hoogheemraden. Want als vrije, zelfstandige ondernemers voelden zij zich waarschijnlijk al teveel op de vingers gekeken door de hoogheemraden. Ten slotte kan als vierde argument aangevoerd worden dat met de uitbreiding van het bedrijf ook het economische belang toenam met betrekking tot een goed waterbeheer. Tevens moesten de agrariërs met een groot bedrijf een flink bedrag daaraan bijdragen in de vorm van sluisgeld, molengeld en morgengeld. Bovendien konden de boetes behoorlijk oplopen als zij zich niet aan de regels van de hoogheemraden hielden. De opbrengst van hun goedlopende bedrijf stelde hen in de gelegenheid om actief verzet te plegen tegen de bestuurspraktijken van de hoogheemraden. Dat zou hen op een fikse boete komen te staan, maar dat zullen ze er voor over gehad hebben. Ook kan er wel van uit gegaan worden dat de grote boeren het werk lieten verrichten door knechten, zodat zij hun tijd en aandacht aan nevenactiviteiten konden besteden, zoals het opkomen voor hun eigen economische belangen en die van hun omgeving. In de positie van ambachtsbewaarder hadden zij de mogelijkheid om in groter verband tegen de hoogheemraden op te

treden. Dit zal dan ook de reden geweest zijn voor Willem Jansz. Thoen om deze functie te ambiëren boven die van molenmeester. Die functie leende zich daar minder voor. Dat was dan ook tevens de reden waarom de molenmeesters bij de meeste conflicten buiten beeld bleven. Dat werkt de indruk in de hand dat de hoogheemraden meer greep op hen hadden.

De bestudering van de gebeurtenissen in het Maasland van de 16de eeuw vanuit sociaal-economisch perspectief geeft een levendig beeld van de ingelanden, van hun positie binnen de Maaslandse samenleving, hun belangen met betrekking tot het waterbeheer, alsook hun houding en gevoelens tegenover de hoogheemraden. De gevolgtrekkingen voor wat betreft de Maaslandse situatie gaat naar verwachting ook op voor andere ambachten in het westelijk deel van Delfland. Het bovenstaande geeft in ieder geval genoeg stof tot nadenken en genoeg reden om vanuit deze invalshoek het onderzoek nog verder uit te breiden en uit te diepen.

Tijdingen

Stamboomonderzoek van alle tijden?

Zestig jaar Centraal Bureau voor Genealogie

Voor wie weleens een archief bezoekt, is het een bekende verschijning: de genealoog. Menig studiezaal wordt bevolkt door deze vasthoudende archiefvorser die vaak al jarenlang zijn of haar stamboom uitpluist. Grote lappen papier met kwartierstaten of ingewikkelde computerprogrammatuur verraden vaak de minutieuze aandacht die het onderzoek vergt. Voor de een is het een bijverschijnsel van de algemene geschiedenisinteresse, voor de ander is het een geweldige hobby die steeds weer nieuwe perspectieven biedt. Hoe dan ook, genealogie staat volop in de belangstelling. Persoonlijke verhalen van (al dan niet eigen) voorouders spreken immers iedereen tot de verbeelding. Was dit altijd al het geval, of is het een trend van de laatste jaren? Tijd voor de redactie van Holland om langs te gaan bij het Centraal Bureau voor Genealogie, dat dit jaar haar zestigjarig jubileum viert. Een gesprek met Nico Plomp, plaatsvervangend directeur van de instelling.

Het Centraal Bureau voor Genealogie (CBG) is tegenwoordig gehuisvest in het complex naast het Centraal Station van Den Haag waar ook de Koninklijke Bibliotheek en het Nationaal Archief zich bevinden. Een ruime en lichte studiezaal biedt ruimte aan tientallen onderzoekers, die hier voorname naar computerschermen turen om hun informatie te vinden. Alhoewel er nu enige overlast is van de verbouwingen aan het pand, gaan de zaken gewoon door. Na het betalen van €3,65 mogen de bezoekers vrijuit zoeken en spitten in alle collecties die hier voorhanden zijn. Ieder jaar komen ruim 20.000 bezoekers naar Den Haag om op deze wijze aan hun stamboomonderzoek te werken.

Dit waren er niet altijd zoveel. De aandacht voor genealogie lijkt dan wel van alle tijden en plaatsen, maar bereikte pas een wat bredere kring in de negentiende eeuw, toen de eerste genealogische tijdschriften en verenigingen ontstond, zowel in Nederland als daarbuiten. Uit deze periode dateert het Koninklijk Nederlandsch Genootschap voor Geslacht- en Wapenkunde, opgericht in 1883. De deelnemers kwamen uit de “betere kringen” en hadden ook de tijd, de middelen en het netwerk om genealogie te bedrijven. Nico Plomp: ‘Je moet in acht nemen dat de toegankelijkheid van archieven nog veel te wensen overliet. Zeker in de negentiende eeuw was die ronduit gebrekkig. Vooraanstaande families hadden zelf een familiearchief en benutten hun contacten om ook in andere familie-

archieven te zoeken. Zij konden door hun positie ook wel in de lokale archieven komen. Dan schreven ze de burgemeester of de gemeentesecretaris een brief en kregen ze eenvoudig toegang. Er was echter nog geen Archiefwet, dus voor “gewone” stervelingen was de toegang minimaal.’

Een vaste plek

Rond de oprichting van het CBG speelde één centrale figuur een belangrijke rol: jonkheer meester E.A. van Beresteyn. Nico Plomp: ‘Dat was een heel gedreven man die op allerlei vlakken actief was. Hij zat onder andere in de Tweede Kamer en had een grote culturele belangstelling. Van Beresteyn deed zelf veel aan genealogie en speelde een vooraanstaande rol binnen die kringen.’ Jonkheer van Beresteyn werd lid van het al bestaande Genootschap en uitte de wens om er iets meer van te maken. Hij schudde de zaak dermate op dat het hem niet in dank werd afgenomen. Hij kon zijn idealen in eerste instantie – in de jaren 1915-1920 – dan ook niet verwezenlijken. Rond 1930 kreeg Van Beresteyn een nieuwe kans. De bekende beroepsgenealoog Van Eepen overleed en liet heel veel materiaal na. Al dat materiaal zou naar de veiling gegaan zijn en aan losse kopers verkocht worden. Van Beresteyn voorkwam dat door het geheel te kopen en onder te brengen in een nieuwe stichting. Die stichting werd de basis om zijn oude ideaal te realiseren. Het was zijn idee om een Centraal Bureau voor Genealogie op te richten om die collectie en andere verza-

Afb. 1. Studiezaal van het Centraal Bureau voor Genealogie aan de Haagse Nassaulaan, 1950.

melingen en die van het Koninklijk Nederlandsch Genootschap voor Geslacht- en Wapenkunde onder te brengen. Dat is maar ten dele gelukt; het Genootschap wilde niet meedoen. In 1940 zou in ieder geval het nieuwe CBG opgericht worden, maar daar kwam de oorlog tussen. In mei 1945 werd het plan alsnog gerealiseerd. Nico Plomp: 'Dat lijkt idioot snel na de oorlog, maar er moesten al vlot beslissingen genomen worden over diverse geconfisqueerde verzamelingen. Tijdens de oorlogsjaren werd er overigens veel aan genealogie gedaan, uit nationaal-socialistische ideeën en vanwege de noodzaak om te laten zien of voorouders al dan niet joods waren. Deze verzamelingen moesten snel onderdak. Bovendien was er een pand beschikbaar.'

Oprichter Van Beresteyn overleed al in 1948, maar heeft nog veel werk voor het bureau kunnen doen. Nico Plomp: 'Hij was echt iemand die mensen aan zich kon binden, dat was belangrijk om verzamelingen en collecties binnen te krijgen. Er was toen bijvoorbeeld een weduwe van een bibliothecaris die zijn hele leven lang familieberichten uit de krant had verzameld. Zij moest dat kwijt. Van Beresteyn zag de waarde van deze collectie in

en regelde dat het Rijk de collectie aanvaardde met de verplichting om de verzameling voort te zetten. Dat heeft jaren lang geduurd, iets waar men toen waarschijnlijk niet bij stilgestaan heeft. De RVD knipte dus decennialang familieberichten voor ons uit.' Tot op heden wordt de verzameling bijgehouden, maar dan door een grote groep vrijwilligers van het CBG. Nico Plomp: 'Het lijkt misschien een onbelangrijke bron, maar dat is het niet. In familieadvertenties staat informatie die je niet op een andere manier kan achterhalen. Bij de bevolkingsadministratie houdt de informatiestroom op als iemand overlijdt. Met een familieadvertentie kun je zien welke partner, kinderen en andere verwanten er achterblijven en waar ze wonen.'

Van rijke burgers tot gewone stervelingen

Kort na de oprichting opende het bureau een studiezaal voor bezoekers. Vanaf 1947 waren zij welkom in een statig pand aan de Haagse Nassaulaan. In de tussentijd had er een geleidelijke verschuiving plaatsgevonden van de mensen die aan genealogie deden. Aanvankelijk waren het vooral voor- aanstaande burgers en gepensioneerde officieren die tijd vonden voor hun familiegeschiedenis,

maar in de jaren dertig groeide ook in ruimere kring de belangstelling. Opvallend genoeg waren het juist de oorlogsjaren waarin er een grotere en bredere belangstelling voor voorouderonderzoek ontstond. Nico Plomp: 'Veel mensen hadden toen de tijd en gelegenheid om zich in hun stamboom te verdiepen, ze konden niet meer aan het werk of hadden om wat voor reden dan ook weinig om handen. Bij de politie moest je zelfs een kwartierstaat inleveren om te zien wie je voorouders waren. Hoe verwerpelijk de achterliggende gedachte ook was, het prikkelde wel de nieuwsgierigheid van de mensen.'

Behalve het CBG, dat vooral een documentatiebureau was, ontstond na de oorlog ook de Nederlandse Genealogische Vereniging (NVG), die landelijk actief was in een groeiend aantal afdelingen en een groot aandeel had in de verdere groei van de belangstelling. Het duurde tot in de jaren zestig en zeventig voordat de lokale en regionale archieven zich bewust werden van de groeiende groep genealogisch geïnteresseerden. Nico Plomp: 'Genealogen werden nog vrij lang met een zeker *dédain* behandeld door de archivariissen. Ze werden niet voor vol aangezien. De archivariissen waren echt nog bewaarders van de overheidsadministratie en ze waren veel minder gericht op het publiek. In de jaren zestig en zeventig kwam er een omslag. De rijksarchieven prezen zichzelf nu aan als "supermarkten van de historie". Daarna ging het heel hard, ook bij het CBG. Onze bezoekcijfers verdrievoudigden. In 1988 werd een mede door ons opgezette cursus door Teleac een paar keer uitgezonden. In dat jaar telden wij 33.000 bezoeken, dat is drie keer meer dan waar de zaal toen capaciteit voor bood.'

Het aantal bezoekers aan de studiezaal ligt heden ten dage een stuk lager, rond de 20.000 per jaar. Nico Plomp: 'Die daling is het afgelopen jaar voor het eerst tot staan gekomen, ondanks de verbouwing waar we nu middenin zitten. Het toekomstperspectief ziet er dus wel goed uit. Het is moeilijk aan te geven waardoor die daling veroorzaakt werd. Als het economisch slechter gaat, dan zie je dat mensen in hun hobby's gaan snoeien. We krijgen dan briefjes van mensen die ons bureau nog wel waarderen, maar financieel gezien een knoop moeten doorhakken. Dat wil overigens niet zeggen dat er nu nauwelijks bezoekers komen. In 1988 hadden we topdrukke, dus het aantal kon eigenlijk niet anders dan naar beneden. Er is op het moment ook weer veel belangstelling van de

media, bijvoorbeeld het programma *Verre verwanten* dat we nu met de Teleac samen maken. Dat slaat zodanig aan, dat er waarschijnlijk een vervolg op komt.'

Computer in plaats van kaartenbak

Het CBG is niet louter een studiezaal waar bezoekers hun onderzoek kunnen doen. Het beheert tevens een groot aantal collecties en primaire bronnen. In 1984 kwam de al zolang gewenste samenwerking met het Koninklijk Genootschap tot stand, zodat ook die collecties bij het geheel gevoegd konden worden. Nico Plomp: 'Dat was een welkome aanvulling en gold als een "grote slag". In internationaal perspectief zitten we er warmpjes bij. Het CBG kent zijn weerga niet binnen Europa, maar waarschijnlijk ook niet daarbuiten. De Mormonen in de Verenigde Staten hebben wel veel, maar dat is vooral op film. Wij hebben ook vrij veel unieke stukken, zoals zestiende- en zeventiende-eeuwse manuscripten.' Bronnen hebben voornamelijk betrekking op de Nederlandse geschiedenis, maar reiken soms ook daarbuiten. Diverse registers uit het grensgebied met Duitsland

Afb. 2. Titelblad van het wapenboek van Aalst van der Hoolck de Bruyn met de namen en wapens van de Raden in de Vroedschap van Haarlem, sinds 1618. Collectie: Centraal Bureau voor Genealogie, Den Haag.

zijn bijvoorbeeld ook voor veel Nederlandse families van belang. Het CBG wisselt daarom regelmatig informatie uit met archieven aldaar, bijvoorbeeld om doop-, trouw- en begraafboeken over te nemen op microfiche. Nico Plomp: 'Ook met archieven in Nederland werken wij veel samen, met name met die uit provincies buiten de Randstad. Veel mensen in de Randstad stammen uit andere provincies. Zij kunnen in veel gevallen microfiches van primaire bronnen (geboorte, huwelijk, overlijden) bij het CBG vinden. Met die gegevens komen zij beter beslagen ten ijs bij de archieven in de provincie. Sommige archivariissen waren aanvankelijk beducht voor het verlies van klandizie, maar het tegendeel blijkt waar. Als mensen diepgravender onderzoek willen doen, dan moeten ze toch naar andere bronnen zoals een notarieel archief – dat ligt bij de lokale diensten.'

Een grote verandering van de laatste tien jaar is de digitalisering van zoveel mogelijk bestanden. De studiezaal toont dan ook vooral veel computerschermen, iets wat in steeds meer archieven gemeengoed is. Nico Plomp: 'We digitaliseren wel veel, maar er zijn zeker ook nog kaartenbakken bij ons te vinden. De collecties die we nu binnenkrijgen, bestaan meestal uit kaartsystemen van oudere genealogen. Dat is echter niet meer ons ideaal.

Kaartenbakken kunnen immers snel door elkaar raken en maar door één iemand tegelijk geraadpleegd worden. De studiezaalmedewerkers begeleiden daarom iedereen achter de pc. Vanuit huis kunnen de mensen ons ook via Internet vinden. Dat wordt in toenemende mate gedaan en kan wellicht enige invloed hebben gehad op de bezoekcijfers in Den Haag zelf. Op onze website staat echter wel de catalogus, maar mensen moeten uiteindelijk toch naar de bron zelf voor hun onderzoek. Ik denk zeker niet dat we overbodig zijn geworden door de komst van Internet. Integendeel, onze website trok in 2004 maar liefst 839.581 bezoeken.'

Centraal Bureau voor Genealogie

Prins Willem-Alexanderhof 22

2502 AT Den Haag

070-3150570

www.cbg.nl

In het kader van het zestigjarig jubileum organiseert het CBG gedurende het hele jaar 2005 lezingen en rondleidingen achter de schermen. Voor meer informatie kunt u terecht op de website.

De archievenman

Het NIOD: kruispunt van heden en verleden

Het Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie (NIOD) is naast het Nationaal Archief vermoedelijk het bekendste archief in Nederland. Buiten archief is het uitdrukkelijk een onderzoeksinstituut dat ongeveer twintig onderzoekers herbergt. Het NIOD speelt zich vaak in de kijker via haar directeur prof. dr. Hans Blom, maar ook het onderzoek trekt de aandacht doordat er meestal een direct maatschappelijk belang is. Heden en verleden komen samen op het NIOD. Of het nu gaat om het partijlidmaatschap van Prins Bernhard, de ontberingen van 35.000 Nederlanders in Kamp Amersfoort of het gegeven dat het tweede kabinet van minister-president Kok op 16 april 2002 haar ontslag aan bood naar aanleiding van het Srebrenica-rapport. De pers en daarmee het grote publiek volgt de ontwikkelingen op het instituut op de voet. Daarnaast vindt het historisch onderzoek over de bezetting en de Tweede Wereldoorlog nog altijd plaats tegen de achtergrond van het dertiendelige *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog* van de hand van dr. Loe de Jong die vanaf 1945

Afb. 1. NIOD aan de Herengracht. Foto A. Willemssen

chef en tot 1979 directeur was.

Het instituut is gehuisvest aan de Herengracht 380 te Amsterdam. Voordat het NIOD hierin trok, functioneerde het gebouw als Deutsche Bank en daarvoor als privé optrek van de vermogende tabakshandelaar Jacobus Nienhuys. Tijdens de restauratie van het gebouw in 1993 zijn sporen nagelaten door oud-bewoners in oude staat hersteld. Niet alleen de kluisen met hun zware deuren die ooit de Duitse bank dienden zijn nu nog in gebruik; ook de Moorse badkamer op de tweede verdieping van waaruit Nienhuys via een spiegel kon zien wie er voor de voordeur stond is bewaard. De zaal waar lezingen en vergaderingen worden gehouden is in de stijl van de Franse vroeg-Renaissance. Ook de ruimten voor bezoekers zijn bijzonder. In de ontvangsthall is er een continu wisselende expositie waarmee telkens een ander aspect van de geschiedenis van en de geschiedschrijving over de Tweede Wereldoorlog voor het voetlicht wordt gebracht. De studiezaal die in 1993 werd vernieuwd is uniek door de opstelling van de vijftintig zitplaatsen in een cirkel en de bijzondere lichtinval gecreëerd door een glazen uitsparing in het midden van de ruimte. In deze omgedraaide koepel ligt een grasveldje waarop een boom groeit. Het studerend publiek kijkt uit op de vier jaargetijden die midden in de studiezaal aan het oog voorbij trekken.

Het NIOD is kort na de bevrijding, op 8 mei 1945, opgericht. Een groot deel van haar collectie bestaat uit archieven die betrekking hebben op de Duitse bezetting van Nederland en de Japanse bezetting van Nederlands-Indië. Daarnaast bezit het Instituut een uitgebreide collectie oorlogsaffiches, illegale pamfletten, krantenknipsels en foto's. Veel van dit materiaal is bijeengebracht door de Nederlandse bevolking die onder meer via radiotoespraken op Radio Oranje opgeroepen werd materiaal af te staan. In de oproepen aan de bevolking werd ook gevraagd om meer persoonlijk materiaal als brieven en dagboeken, en ook hieraan is gehoor gegeven.

Het inleveren van dagboeken heeft geleid tot het ontstaan van een zeer bijzondere en rijke collectie: het dagboekarchief. Het dagboekarchief is een markante bron. Het archief bestaat niet alleen uit de ingeleverde dagboeken, maar ook uit dagboekfragmenten, analyses van dagboeken geschreven door toenmalige NIOD-medewerkers, lijsten van vragen die de dagboekschrijvers werden afgenomen door genoemde medewerkers, en correspondentie over dagboeken. Het bijzondere van de bron is haar diversiteit aan perspectieven. Het relaas van scholieren over hun dagelijks bestaan staat tegenover bedachtzame woorden van hoogleraren die, aldus de dagboekanalyses, nauwelijks persoonlijke opmerkingen bevatten. Herinneringen van huisvrouwen, notities van ambtenaressen, verklaringen van verzetswerkers en verhalen van tramconducteurs passeren de revue. Joodse onderduikers steken met hun dagboeken schril af tegen de ervaringen beschreven door NSB'ers. Laatstgenoemden brachten hun dagboeken logischerwijze niet persoonlijk. Getuige de afwezigheid van ingevulde vragenlijsten, stuurden NSB'ers hun dagboeken toe. Deze veelvoud aan egodocumenten functioneert als een prisma waarmee we anno 2005 naar persoonlijke ervaringen gedurende de bezettingstijd kunnen kijken en geeft ons derhalve een zeer uiteenlopend beeld van het persoonlijk leven in bezet Nederland. Zoals al eerder is opgemerkt, vormt het dagboekenarchief slechts een fractie van het totale archievenbestand aanwezig op het NIOD; de pracht van het gebouw maakt daarnaast een bezoek aan dit archief meer dan de moeite waard.

Verwijzingen

Dagboekarchief, toegangsnummers: 703 (correspondentie), 783 (vragenformulieren), 784 (dagboekanalyses), 244 (dagboeken) en 257c (dagboekfragmenten)

De dagboekanalyses staan op de studiezaal en zijn vrij toegankelijk. De overige delen zijn beperkt toegankelijk. Voor inzage van deze delen dient een aanvraagformulier te worden ingevuld, waarbij de aanvrager verklaart dat publicaties op grond van dit bronmateriaal vooraf worden voorgelegd aan het NIOD.

Algemene informatie

Adres: Herengracht 380, 1016 CJ Amsterdam

Telefoon: 020-523 3800

E-mail: info@niod.knaw.nl

URL: <http://www.niod.nl/>

Openingstijden: maandag: 13.00-18.00 uur

dinsdag t/m donderdag: 09.00-18.00 uur

vrijdag: 09.00-17.00 uur

Buitendijks

In de reeks met onderzoekers die over Holland schrijven, interviewen onze redacteurs Maarten Hell en Annemarieke Willemsen dit keer:

Henk van Os over Holland

De kunsthistoricus prof.dr. Henk van Os heeft dit jaar voor de Boekenweek – met als motto ‘Spiegel van de Lage Landen: Boeken over onze geschiedenis’ - het essay ‘Moederlandse geschiedenis’ geschreven. Met ons interview komen we daarom per ongeluk terecht in het circus van de Collectieve Propaganda voor het Nederlandse Boek (CPNB). Het essay wordt gepresenteerd op een persbijeenkomst in het Rijksmuseum, met Rembrandts Staalmeesters als achtergrond; de aanwezige filmende pers blijkt echter vooral te zijn uitgelopen om Jan Wolkers te zien, die het Boekenweekgeschenk schreef. Henk van Os heeft op dat moment net 27 uur in het vliegtuig gezeten, na twee maanden Nieuw-Zeeland, waarin hij ‘geen fatsoenlijk schilderij heeft gezien’.

Het interview, een paar dagen later, is in de boekenzaal van een chique ‘schrijvershotel’ aan de Herengracht, met spa en nootjes; wij mogen na de Metro en de Spits. Het is een rustig gesprek; Henk van Os spreekt behoedzaam, niet iemand die snel een statement geeft. Als je hem ‘gewend bent’ van TV-programma’s als ‘Museumschatten’ of ‘Beeldenstorm’, waar hij erudiet en in een aardig tempo het gevoel van het kunstwerk op je overbrengt, is dat een verrassing. Maar niet een onaangename.

We beginnen ons gesprek met het omslag van het boekenweekgeschenk, een echt Hollands schilderij, met een molen. Wat is volgens Van Os Hollandse schilderkunst. Of is dit Nederlandse schilderkunst?

Afb. 1. Henk van Os. Foto A. Willemsen.

Henk van Os: 'Daar maak ik geen onderscheid tussen. Ik gebruik Hollands in de zin van Nederlands. En dat mag natuurlijk helemaal niet, voor een Groninger. Dat komt een beetje omdat ik ook in Amerika college geef, waar Dutch gewoon Nederlands is.'

Hoe kijkt hij tegen die Nederlandse kunst aan?

'Ik ben opgeleid als kunsthistoricus in Groningen en specialiseerde mij in Italiaanse kunst. Voor mensen die naar Italië gingen was het gebruikelijk om neerbuigend te doen over alles benoorden de Alpen. Bij Nederlandse kunst viel toch wel snel het woord 'koektrommel', dat was heel eigenaardig, een enorme scheiding. Bernard Berenson, de grote kenner van vroeg-Italiaanse kunst, heb ik op z'n sterfbed, ongeveer in 1958, nog meegemaakt op de plek waar ik nu nog steeds kom, Villa 'I Tatti' van Harvard, in Settignano. Daar kwam ik vooral voor de fotocollectie en de eigen collectie. Ik werkte aan Sassetta, een kunstenaar uit Siena. Berenson was echt stomverbaasd: "How come, a young man from the Netherlands working on Sassetta?" Hij vond dat dat eigenlijk niet kon samengaan met Nederlandse kunst, dat was echt een heel andere wereld. Berenson zag echt een fundamenteel verschil tussen kunst benoorden en bezuiden de Alpen.'

Vindt hij dat zelf ook?

Henk van Os, na een lange stilte: 'Eigenlijk wel. Maar dat is geen kwaliteitsoordeel. Zelfs als iemand als Dürer zich zo inspireert op Venetiaanse kunst en zijn meest Venetiaanse dingen maakt, dan is het nog echt andere kunst dan de Italiaanse kunst.'

Geschiedenis in Het Rijksmuseum

Hoe was de overgang dan, rechtstreeks vanuit Toscane naar Het Rijksmuseum, waar hij toch een protagonist van de Nederlandse schilderkunst moest worden?

Van Os: 'Ik moest in ieder geval leiding geven aan een museum dat voor een groot deel over Nederlandse kunst ging. Ik wist genoeg om te begrijpen waar de specialisten in het museum het over hadden en kon me ook in hun discussies mengen. Ik had een eigen taak omdat het museum een beetje het contact met het publiek was kwijtgeraakt en vooral een toeristenmuseum was geworden. Ik heb er lang over gedaan voordat ik ja zei. Ik was wel lang voorzitter van de Vereniging van Kunsthistorici geweest en had een tentoonstelling in Het Rijksmuseum gemaakt over Venetiaanse kunst in Nederlands bezit. In de groep van vijftig specialisten was er dus bijna niemand die ik niet kende. Toen ik eenmaal wist wat ik daar moest doen, was ik onzeker over hoelang het zou duren om dat enorme slagschip van Het Rijksmuseum een klein slagje koers te laten wijzigen, maar het ging eigenlijk veel sneller dan ik had gedacht. Daardoor ben ik ook eerder weggegaan dan ik mij had voorgenomen. Toen ik klaar was met mijn programma, voelde ik dat het toch een beetje te veel rusten op mijn lauweren zou worden, dus ben ik weggegaan.'

In het Boekenweekessay komt de tentoonstelling 'De weg naar de hemel', over middeleeuwse reliekhouders, uitvoerig ter sprake. Maar elders in het boekje zegt Van Os dat historische voorwerpen, zoals de stoel van Drees sr. of de tong van De Witt, hem nooit zo raken als schilderijen. Hoe moeten die voorwerpen dan functioneren?

Van Os: 'Die tabaksdoos met die reliek van De Witt is evident een afgeleide van een re-

'Bij
Nederlandse
kunst valt snel
het woord
koektrommel'

liekhouder in religieuze zin. Dat maakt dat ik daar iets minder aan beleef dan aan middel-eeuwse voorwerpen, zoals ik ook in het essay laat zien. De presentatie is essentieel. Je hebt bijvoorbeeld die hoed die doorschoten is, met een kogelgat erin. Als je daar andere spullen te dichtbij legt, loopt de bezoeker er voorbij.'

Van Os is een voorstander van de geïntegreerde opstelling in Het Rijks, met historische voorwerpen en 'grote' schilderijen naast elkaar. Vindt hij ook dat je dan eigenlijk geen museum voor Nederlandse geschiedenis meer nodig hebt?'

Van Os: 'Absoluut. Ik heb daar twee redenen voor. Ik ben stomverbaasd over dat pleidooi in de politiek, bijvoorbeeld van Marijnissen. Ik begrijp niet dat men er geen rekening mee houdt dat in Nederland heel veel musea over geschiedenis gaan. De collecties van Het Rijksmuseum zijn absoluut geschikt om het verhaal van de eigen geschiedenis toegankelijk te maken en over te dragen.'

'De bestaande musea moeten de Nederlandse geschiedenis laten zien'

Maar waar begint die geschiedenis dan, want Het Rijks heeft vooral voorwerpen uit de zestiende eeuw en later?

Van Os: 'De vijftiende eeuw kun je met de overstroming van de Elizabethsvloed laten zien – ja, dat is dan weer een schilderij. Maar je kunt dat ook nooit alleen doen, dus je moet nadenken over samenwerking met Het Rijksmuseum van Oudheden in Leiden, en over of je bij moderne geschiedenis bijvoorbeeld film toelaat. Dat zou een krachtsinspanning van bestaande museale instellingen moeten zijn. Juist omdat het verspreid is, en zo rijk en zo veel, is het ondenkbaar dat er een nieuw museum voor Nederlandse geschiedenis zou moeten komen. Afgezien van waar het geld vandaan moet komen. Het zou een geweldige impuls kunnen zijn voor museaal Nederland om met die rijkdom iets te doen en je mist de boot door dan het zoveelste museum op te richten. We hebben al de grootste museumrichtheid ter wereld.

Overigens een interessant vraagstuk: met de verspreiding van de collecties over Nederland plus de presentatie in de Philipsvleugel trekt Het Rijksmuseum meer bezoekers dan ze trokken toen het nog één geheel en niet in verbouwing was. Het is nu behapbaar en trekt een veel groter en ook jonger publiek. Misschien moet je zeggen "mijn museum is een beetje te groot". Dat kun je ook oplossen door geïntegreerde opstellingen, want dan kan een bezoeker kiezen om de zestiende eeuw te gaan zien. Nu moet je beslissen of je geschiedenis doet, beeldhouwkunst of kunstnijverheid, heel oneigenlijke beslissingen, dus ga je maar zo'n beetje alles doen. Je ziet ook mensen te moe worden. Bij het Louvre is dat nog erger, daar zie je mensen totaal afknappen. De mooiste geïntegreerde opstelling was 'Dageraad van de Gouden Eeuw'. Daar hebben we in een vroege fase een goede ontwerper, Wim Crouwel, betrokken bij het maken van de tentoonstelling, zodat je niet dat eeuwige conflict krijgt tussen conservatoren van de verschillende afdelingen, die zoveel mogelijk van hun spullen willen laten zien. Je eindigt dan met veel teveel en met compromissen en dat is slecht. Nu was het een eenheid.'

Overigens een interessant vraagstuk: met de verspreiding van de collecties over Nederland plus de presentatie in de Philipsvleugel trekt Het Rijksmuseum meer bezoekers dan ze trokken toen het nog één geheel en niet in verbouwing was. Het is nu behapbaar en trekt een veel groter en ook jonger publiek. Misschien moet je zeggen "mijn museum is een beetje te groot". Dat kun je ook oplossen door geïntegreerde opstellingen, want dan kan een bezoeker kiezen om de zestiende eeuw te gaan zien. Nu moet je beslissen of je geschiedenis doet, beeldhouwkunst of kunstnijverheid, heel oneigenlijke beslissingen, dus ga je maar zo'n beetje alles doen. Je ziet ook mensen te moe worden. Bij het Louvre is dat nog erger, daar zie je mensen totaal afknappen. De mooiste geïntegreerde opstelling was 'Dageraad van de Gouden Eeuw'. Daar hebben we in een vroege fase een goede ontwerper, Wim Crouwel, betrokken bij het maken van de tentoonstelling, zodat je niet dat eeuwige conflict krijgt tussen conservatoren van de verschillende afdelingen, die zoveel mogelijk van hun spullen willen laten zien. Je eindigt dan met veel teveel en met compromissen en dat is slecht. Nu was het een eenheid.'

Groningen en de Randstad

Henk van Os heeft ook in het Groninger Museum tentoonstellingen gemaakt, zoals 'Fatale vrouwen' en de tentoonstelling over de Russische schilder Ilja Repin. Over deze laatste werd in de kranten geschreven dat een deel van het succes was, dat zijn werk aansloot bij de Gro-

ningse volksaard. Reactie van Van Os: 'Mag ik dat onzin vinden, of is dat heel erg onbeleefd?'. Voelt hij zich wel een Groninger?

'Ja, ik voel me Groninger. Ik heb ook op het land gewoond in een oude borg. Ik ben geboren in Harderwijk en op mijn vijfde of vierde verhuisd. Ik sprak redelijk goed dialect en had een programma bij de Groningse regionale omroep, 'Cultureel commentaar' [Van Os spreekt dit uit met Groningse tongval]. 'Stamtoafel', van dat Groningse moppentappen, vond ik ontzettend leuk om naar te luisteren. Daar heb ik ook een keer aan mogen meedoen. Dus ik voel me absoluut Groninger.'

Is dat anders dan in de Randstad?

Van Os: 'Hoe moet je dat zeggen? Ja, het is moeilijk te generaliseren. Er is hier altijd veel meer te doen en mensen stralen uit dat ze dat meemaken en daar meningen over hebben en daartoe behoren. In Groningen is het gewoon gemoedelijker. Het is hier veel intenser. Met de tentoonstelling 'Gebed in schoonheid' heb ik door het land opgetreden, langs de grote monumentale kerken, met het Obrechtkoor van Kees de Wijs. Zij zongen de gebeden en ik liet de spullen zien waarvoor die gebeden werden gezongen. Toen kwamen we in Amsterdam. Ik dacht, dat is maar één van de vele dingen die hier gebeuren, maar het was ongelooflijk. De Obrechtkerk, waar 1500 mensen in kunnen, was helemaal vol. In de Laurenskerk in Rotterdam waren 700 mensen. Soms lijkt het alsof de mensen in de Randstad nooit op hun krent zitten, ze gaan overal naartoe en doen mee.'

*'De mensen in
de Randstad
lijken nooit stil
te zitten'*

Hollandse schilderkunst

Welke typisch Hollandse thema's zijn er volgens Henk van Os in de schilderkunst terug te vinden?

'Leuke vraag. Over zeventiende-eeuwse Nederlandse schilderkunst durf ik in Nederland geen college te geven, want daar zijn allemaal specialisten voor. Maar ik doceer als hoogleraar ook aan het Smith College in Northampton, Massachusettes. Dat is een van de weinige *women colleges*, waar onder anderen Germaine Greer en Sylvia Plath op hebben gezeten. Ik ga er altijd in de herfst naartoe. Wat ik verbluffend vind, is dat ik die vrouwen met Nederlandse schilderkunst kan laten zien waar Nederland over ging in de zeventiende eeuw. Of dat nu het landschap is, of hoe de mensen eruit zagen, of wat voor gewoontes ze hadden, of welke politiek ze voerden. Die panische behoefte om alles van je werkelijkheid zichtbaar te maken in de schilderkunst. In het begin doe ik dat door ontzettend veel dia's van schilderijen te laten zien, de Vredessluiting van Münster, de Nachtwacht, je kunt alles laten zien. Inpolderingen van de Haarlemmermeer door Van Goyen. Dordrecht door Cuyp, Delft door Vermeer, waarom is dat nu anders dan al die andere stadsgezichten? Dat zijn leuke vragen. Ik kon niets bedenken wat ik ze wilde laten zien over Nederland in de zeventiende eeuw, waar niet een schilderij van was. Ik was maanden bezig om het leukste schilderijenprogramma te maken over wat Nederland toen was. Dat kun je in geen enkel ander land doen over die eeuw, uitgesloten.'

Maar toch ook niet met andere stukken van Nederland dan Holland?

'Nee, Brabant en Limburg, dat wil niet. Groningen en Friesland ook niet. Voor Friesland laat ik wel altijd Mancadan zien, zo'n dulle schilder en burgemeester van Leeuwarden omdat hij alles deed: hij kon zijn clientèle bedienen met topografische landschappen, Italiaan-

se landschappen. Het was geen groot kunstenaar, maar wel grappig. Maar nee, je bent in dit deel van de Nederlanden.'

Hoe vindt hij dat historici omgaan met kunst? Wordt die voldoende geïntegreerd in historisch onderzoek?

'Heel zeven-
tiende- eeuws
Nederland kun
je met
schilderijen
uitleggen'

Van Os: 'Kunstgeschiedenis is nu gewoon een soort historische discipline geworden. Ik merk wel dat sommige historici en zeker filologen de neiging hebben kunstwerken als illustraties te gebruiken in plaats van als historisch document. De eigenheid van zo'n beeld als historische bron, daar wordt soms wel erg makkelijk mee omgegaan. In mijn wetenschappelijk werk heb ik een aantal situaties meegemaakt waarin de tekst een verkeerde interpretatie van het beeld is. Dat vind ik heel grappig, want als die tekst later weer gebruikt wordt als bron voor dat beeld, dan klopt het niet, daarmee raken ze in de war. Met een promovenda van mij van vroeger, Machtelt Israels, hebben we een aantal van die gevallen opgespoord, waarbij het evident was dat in den beginne het beeld was.

Het woord is de contemporaine interpretatie van dat beeld, waardoor het ontoereikend is. In het *Lexikon der Christlichen Ikonographie* heb ik een heleboel artikelen geschreven, waarvoor ik een format kreeg. Dat begint met 'Quellen'. Het is al meteen onmogelijk om daar schilderijen in te zetten.'

Zonder afbeeldingen?

Henk van Os houdt er niet van om schilderijen vast te nagelen op een hele specifieke betekenis, alsof het een embleem is waar ook bijstaat wat het precies betekent. Maar in het Boekenweekessay 'Moederlandse geschiedenis' zegt hij dat op het schilderij van de cover (afb. 2) een vrouw staat die iemand – jou – opwacht. Dat heeft toch ook met betekenis geven te maken?

Van Os: Zonder meer, maar ik zeg ook heel duidelijk: dat is het voor mij. Als ik zo'n woordspeling 'moederlands' maak, moet ik dat ook serieus nemen, en dan kan ik dat het beste laten zien. Ik weet dat een beetje nurksige collegae dat misschien te vrije omgang met beelden vinden. Ik merk dat het mensen aanspreekt, maar heb het nooit systematisch gedurfd. Ik zou het vroeger ook niet eens gekund hebben, omdat ik zelf veel teveel in die geschiedenis als wetenschappelijk proces betrokken was. Ik heb altijd op deze manier over de wereld in beelden gedacht, alleen je schakelt dat een beetje uit als je kunsthistorisch bezig bent. Dan heb je een ambachtelijke set van dingen waaraan je je moet houden en kun je dit niet doen.'

Uit zijn dankrede op de persconferentie, die hij voorlas uit een klein moleskin-boekje (voor de zekerheid, vanwege de jetlag) proefden we dat Van Os het een leuke opdracht vond om dat essay te schrijven. Klopt dat?

'Het was net als met Het Rijksmuseum. Toen Paul Mosterd [directie CPNB, red.] mij opbelde, wist ik niet wat de exacte wens voor het Boekenweekessay was. Ik kon me er niets bij voorstellen. Ook nog over de vaderlandse geschiedenis, dan zijn er dertig die daar eerder voor in aanmerking voor komen. Hoezo Van Os? Ik was bezig te vertellen dat ze dan beter naar Van Deursen konden vragen, dat ik dat niet maken kon, maar moest opeens denken dat vaderlandse geschiedenis voor mij eigenlijk moederlandse geschiedenis was. Dat wilde ik

Afb. 2. Omslag Boekenweek essay: Henk van Os. Foto CPNB.

beschrijven. Ik dacht ook dat ik niet zo'n lang essay kon schrijven. Ik schrijf weleens essays voor de *Groene Amsterdammer*, maar die zijn allemaal korter. Het lukt me vast niet die spanningsboog vast te houden. Maar toen ik wist wat ik wilde doen, wat er allemaal in paste, zei ik: ja graag. Toen ik vroeg hoeveel plaatjes erin mochten, bleek dat er nog nooit afbeeldingen in het essay hadden gestaan. Ze dachten ook dat de persen dat niet aankonden. Maar zonder plaatjes, dat is voor mij onmogelijk. Misschien heb ik hiermee de weg kunnen effenen voor toekomstige auteurs.'

Bio- en bibliografie Prof.dr. Hendrik Willem van Os (Harderwijk 1938, woont in Amsterdam)

Studies/ambten

Studie geschiedenis en kunstgeschiedenis, Rijksuniversiteit Groningen (RUG) 1957-1964
Promotie 1969 (RUG, cum laude) op *Marias Demut und Verherrlichung in der sienesischen Male-rei 1300-1450*

Decaan Faculteit der Letteren, RUG 1984-1989

Algemeen directeur Rijksmuseum 1989-1996

Belangrijke/recente publicaties

1996 Een kathedraal voor de kunst (Baarn, De Prom)

1997 Het eigene en het andere, Een uitje in de geschilderde natuur (Amsterdam University Press; oratie)

2000 Gebed in schoonheid (Zwolle, Waanders)

2001 De weg naar de hemel (Baarn, De Prom)

2002-3 Beeldenstorm 1 t/m 5 (Amsterdam, Amsterdam University Press)

2003 Ilja Repin 1844-1930 (Zwolle, Waanders)

2004 Het Russische landschap (Schoten, België, BAI)

2004 Zien is genoeg (Amsterdam, Balans)

Huidige functie(s)

Hoogleraar Kunst- en Cultuurgeschiedenis Rijksuniversiteit Groningen (vanaf 1974)

Hoogleraar Kunst en Samenleving Universiteit van Amsterdam (vanaf 1996)

Bijzonder

Voorzitter Heinekenprijs voor de kunst van de KNAW

VPRO-zomergast (20 augustus 2000)

Denkend aan Holland..

‘zie ik een rechte horizon.

Ik heb nu veel met Huis Bergh te maken. Als je in de buurt van dat kasteel fietst of wandelt, heb ik meteen het gevoel in het buitenland te zijn. In Groningen woonde ik in een borg; in de winter waren de bladeren langs de slotgracht weg en keek je zo uit over het Groninger land, ten noorden van Aduard. In het weekend ging ik vaak in mijn eentje wandelen en dan kon ik 's ochtends als ik zat te ontbijten de hele wandeling al zien. Ontzettend raar. Als je neiging hebt om depressies te krijgen, dan is dat niet handig.’

Hollands Spoor

In Hollands Spoor wordt een tentoonstelling, museum of monument uit Holland onder de aandacht gebracht. Holland-redacteur Cindy van Wee brengt dit keer een bezoek aan:

‘Dromen van Dordrecht. Buitenlandse kunstenaars schilderen Dordrecht tussen 1850-1920’, tentoonstelling in het Dordrechts Museum van 3 april tot en met 21 augustus 2005.

Op 11 augustus 1899, kwam de Franse beeldhouwer Auguste Rodin naar Dordrecht. ‘Vanochtend heb ik de 17^e eeuw niet verlaten’, schreef hij, ‘het is hier alles nog hetzelfde, het is Cuyp, Van Goyen, Salomon van Ruysdael, alles hetzelfde als toen, wat is dit mooi, wat moeten de mensen in Holland gelukkig zijn’.

In de tweede helft van de 19^e eeuw werd het reizen in Europa makkelijker. Kunstenaars trokken naar schilderachtige streken om er inspiratie op te doen. Venetië was een geliefde reisbestemming, maar ook pittoreske steden in Holland waren populair. Kunstenaars uit Frankrijk, Duitsland, Oostenrijk en de Verenigde Staten brachten graag een bezoek aan Dordrecht. Zij ontmoetten elkaar misschien wel bij de Grote Kerk, op het water bij de Voorstraatshaven, de Groothoofdspoor of in de smalle straatjes van de stad. Een oer-Hollands beeld werd vastgelegd: open water, luchten, boten, grachtenpanden, hoekjes en straten rond de verschillende havens van de Merwestad. De schilderijen, tekeningen en prenten die er tot stand kwamen, reisden in de meeste gevallen met de kunstenaars mee terug naar hun vaderland. Op de tentoonstelling zijn enkele van deze stad- en ri-

viergezichten bij elkaar gebracht, met daarin veel herkenbare locaties in Dordrecht. Maar ook de buitenlandse kunstenaars zelf komen aan bod. Hoe werkten zij in Dordrecht, de oudste stad van Holland?

Jubileum-tentoonstelling

Het Dordrechts museum werd in 1842 opgericht en verhuisde in 1904 naar het huidige gebouw aan de Museumstraat. In 2004 was het museum precies 100 jaar in het huidige pand gevestigd, reden voor een jubileumtentoonstelling. In ‘Dromen van Dordrecht’ staat de stad en haar waterrijke omgeving centraal. Opvallend genoeg bevat de eigen collectie van het Dordrechts Museum weinig werk van buitenlandse kunstenaars waar de stad op te zien is. Vrijwel alle werken op de tentoonstelling komen uit andere musea in binnen- en buitenland,

Afb. 1. *La Ville Dordrecht*, Eugène Boudin, 1884, schilderij op doek, 50 x 61 cm, The Regional Galery, Liberec.

Afb. 2. Dordrecht, Malcom Osborne, ets, RP-P-1983-381, Rijksmuseum, Amsterdam.

en een deel uit particuliere verzamelingen.

Sinds de oprichting werd het museum, getuige de vele namen in het gastenboek, goed bezocht door kunstenaars uit het buitenland. Joseph Mallord William Turner (1775-1851) heeft het Dordrechts museum waarschijnlijk nooit bezocht, maar heeft als voorloper van veel reizende kunstenaars een speciale plek op de tentoonstelling. Hij reisde in de eerste helft van de 19^e eeuw door Europa en bezocht geliefde steden aan het water zoals Honfleur en Venetië. Hij maakte ook een reis door Nederland, België en Duitsland waar hij aquarellen maakte van rivierlandschappen. Het is bekend dat hij Dordrecht in 1817 en 1825 aandeed. Hij wist met zijn stadsgezichten veel van zijn landgenoten voor de Hollandse steden te interesseren. Om die reden is het werk van Turner in de tentoonstelling opgenomen, hoewel hij in een periode in Dordrecht werkte die buiten de afbakening van de tentoonstelling valt. Zijn voorbeeld werd een halve eeuw later door veel kunstenaars gevolgd.

Dordrecht

In de tweede helft van de 19^e eeuw raakten veel steden in Holland hun oorspronkelijke karakter kwijt. Fabrieken werden gebouwd, havens en waterwegen uitgebreid en spoorwegen aangelegd: de industrie kreeg ruim baan. Rotterdam voltooide in 1866 de prestigieuze Nieuwe Waterweg, waardoor de stad eindelijk een korte verbinding met de zee kreeg. Dordrecht bleef in haar economische ontwikkeling achter bij Rotterdam, maar bewaarde wel het aanzien van een oude handelsstad.

De relatieve armoede in Dordrecht verhinderde al te drastische verbouwingen in de stad. Het oude centrum van Dordrecht is overzichtelijk; de eeuwen lijken er geen vat op te hebben gehad. Zo troffen de circa 250 kunstenaars die Dordrecht in de periode 1850-1920 bezochten, de stad in een schilderachtige, romantische en een tikkeltje verwaarloosde staat aan. De één zocht het bedrijvige havengebeuren op, de ander interesseerde zich voor de vergane glorie van de huizen aan het water. Op de tentoonstelling 'Dromen van Dordrecht' zijn heel precieze weergaven van straten en buurtjes te zien, maar ook meer algemene impressies van de stad.

Favoriete tekenlocaties waren de Voorstraats-haven en de Groothoofdspoort, van waaraf de Oude Maas, de Noord en de Beneden Merwede te zien zijn, het gebied rondom de Grote Kerk, de Leuvehaven en de Bomhaven. Niet alleen in de 19^e eeuw oefende Dordrecht op kunstenaars aantrekkingskracht uit. Ook in de Gouden Eeuw genoot Dordrecht als geboortestad van Aelbert Cuyp al grote populariteit. Bekende leerlingen van Rembrandt hadden er gewerkt. Ferdinand Bol, Nicolaes Maes, Samuel van Hoogstraten en Arent de Gelder hadden er door dezelfde straten gelopen, hetzelfde uitzicht gezien.

Het water

Een verwijzing naar de oude meesters kan voor kunstenaars in de 19^e eeuw heel goed een aanleiding zijn geweest voor een bezoek aan Dordrecht. De stad stond bij veel kunstenaars uit Europa die

Afb. 3. Canal, Dordrecht, 1905, Clifford Addams, ets, RP-P-1985-332, Rijksmuseum, Amsterdam.

ons land bezochten op het programma, maar weinigen verbleven er langere tijd. In Dordrecht waren in de 19^e eeuw enkele hotels gevestigd met prima faciliteiten voor de kunstenaar. Boudiers Hotel Bellevue herbergde destijds veel reizende kunstenaars. Pennocks Hotel Aux Armes de Hollande adverteerde zelfs met een schildersatelier en een donkere kamer voor de fotografen, zoals in een gids uit 1898 te lezen is.

Toevallig las de redactie van deze rubriek een soortgelijke advertentie van het in november 2004 geopende Lloyd Hotel aan de Oostelijke Handelskade in Amsterdam. Het hotel heeft voor de kunstenaar die er komt logeren een aantal eigentijdse faciliteiten. In het hotel is een 'Culturele Ambassade' gevestigd voor kunstenaars en hun publiek. Het Lloyd Hotel biedt: een geluiddichte muziekkamer, een intern televisiekanaal met een mobiele digitale studio en gelegenheid voor presentaties. Pennocks Hotel Aux Armes de Hollande bestaat in Dordrecht inmiddels niet meer, maar Hotel Bellevue is er nog altijd. Men kan er prima terecht voor koffie met appelgebak en een prachtig uitzicht over het water dat ontelbare malen door penseel, potlood en etsnaald is vastgelegd.

De Amerikaanse schilder, etser en architect Charles Adams Platt (1861-1933) was ervan overtuigd dat de kern van het Hollandse landschap uitsluitend vanaf het water begrepen kon worden. Er waren in Dordrecht op verschillende plaatsen in de stad roeiboten te huur, waar veel kunstenaars

graag gebruik van maakten. Platt kocht in 1883 een eigen boot voor 25 gulden, omdat het goedkoper was dan er elke dag één te huren. Hij legde zich tussen 1880 en 1890 vooral toe op het maken van etsen en was in eigen land bekend om zijn landschappen en stadsgezichten.

Het moet op een mooie dag in het water om Dordrecht een bedrijvigheid van jewelste geweest zijn met roeiende schilders op zoek naar de ideale plek voor een schets. Hoewel het werken vanaf het water artistieke voordelen bood, waren de omstandigheden niet altijd optimaal. De kunstenaars Berthe Morisot (1841-1895) was de eerste vrouw die zich bij de impressionisten aansloot. In Dordrecht besloot zij vanaf een boot te werken. Ze had moeite met het schommelen en klotsen van de boot waardoor het onmogelijk was om vloeiende lijnen op papier te krijgen. Daarnaast was het steeds een gevecht met zon, wind en regen om de spullen goed te houden. Sommige kunstenaars lieten dan ook een huifje op hun boot zetten tegen al te ruwe weersomstandigheden. Willem Witsen, over wie Hollands Spoor al eens eerder schreef, behoorde tot de kunstenaars die zijn onderwerpen graag vanaf het water benaderde. Hij hield van de rust en van het feit dat hij zelf zijn perspectief kon opzoeken. Om van de ene tekenlocatie naar de andere te komen, moest hij eens een stuk over de rivier roeien. Hij schreef hierover aan zijn vrouw dat hij het bijna moest opgeven omdat de wind en de stroming in de rivier te sterk waren.

Het werken in de binnengrachten van Dordrecht had nog een bijkomstigheid. Op het water in de grachten werd het afval van de huizen geloosd. In 1866-1867 woedde er een hevige cholera-epidemie in Dordrecht, waarbij 400 mensen het leven lieten. Schadelijke en ziekmakende dampen stegen op van het water, vond M.F. Onnen, arts te Dordrecht. In 1867 schreef hij aan de Gemeente Dordrecht enige 'Wenken betreffende de gesteldheid van Dordrecht, in betrekking tot de gezondheid der bevolking'. Hij wees het water als hoofdverdachte aan, waarop een enkele binnengracht in 1880 voor de zekerheid werd gedempt. Vanaf die tijd werd overigens in de stad overal riolering en waterleiding aangelegd, wat niet alleen de woonomstandigheden van de stadsbewoners verbeterde, maar ook de werkomstandigheden van de buitenlandse kunstenaars die er te gast waren.

James McNeill Whistler

James McNeill Whistler (1834-1903) was Amerikaan van geboorte, maar woonde zijn werkzame leven in Parijs en Londen. Tussen 1863 en 1902 kwam hij regelmatig naar Nederland om er te werken. Op de tentoonstelling 'Dromen van Dordrecht' zijn enkele van zijn etsen en aquarellen te zien.

Whistler en zijn vakbroeder Claude Monet, met wie hij bevriend raakte in Parijs, deelden een gemeenschappelijke belangstelling voor het werk van Turner. Zij werkten bij voorkeur in de buitenlucht waar zij landschappen en stadsgezichten vastlegden waarin water een belangrijke rol speelde. In 2004 was over de drie kunstenaars in Toronto, Parijs en Londen de tentoonstelling 'Turner, Whistler, Monet: Impressionist Visions' te zien, waarin hun artistieke dialoog centraal stond. Whistler bezocht Dordrecht meermalen. In 1884 trok hij samen met C.N. Storm van 's-Gravesande (1841-1924) op. Waarschijnlijk logeerden zij in Boudiers Hotel Bellevue. Whistler vatte zijn werk als schilder heel serieus op, hield tot wanhoop van Storm van 's-Gravesande nauwelijks pauzes voor eten of drinken, werkte uren achter elkaar door en stopte alleen als het licht het niet meer toestond verder te gaan.

In de tijd waarin hij door Europa reisde, ontwikkelde Whistler zich als een kundig aquarellist. Ieder die het wel eens gedaan heeft, weet dat het maken van een aquarel een riskante zaak is. Het medium is doorzichtig maar permanent. Een verf-streek op papier is definitief en het betekent dat correctie niet meer mogelijk is. De lichte partijen

moeten opengelaten worden, dus moet men vooraf goed weten waar het licht moet blijven. Door het unieke karakter heeft een gelukte aquarel een speciale plek bij kunstliefhebbers. Aquarellen lagen in de tweede helft van de 19de eeuw goed in de markt.

Op de tentoonstelling 'Dromen van Dordrecht' liggen aquarellen van Whistler in dezelfde zaal als tekeningen van Vincent van Gogh. Zijn Haagse vrienden probeerden Van Gogh over te halen om aquarellen voor de markt te maken, maar daar wilde hij niets van weten. Dat was voor hem niet de 'rechte weg' en hij was niet van plan om een 'soort aquarellenfabrikant' te worden. Een echte kunstenaar liet zich niet leiden door de markt: 'Hun hersenen zijn niet voor 't penseel, maar 't penseel is voor hun hersenen'.

Whistlers aquarellen van Dordrecht zijn niet zozeer topografische weergaven van de stad, maar eerder sfeertekeningen. Een aquarel van Dordrecht, nu in particulier bezit, gaf hij de titel 'Note in Rose and Silver – Dordrecht' wat al een sfeertekening doet vermoeden. De weergegeven huizen en bruggen zijn door de kenner van Dordrecht wel te lokaliseren. Het binnenwater met op de achtergrond een huizenrij stelt de Dordtse Wijnhaven voor, gezien ter hoogte van de Nieuwbrug.

In Dordrecht maakte Whistler ook enkele etsen met zicht over het water. Voor de ets 'Little Dordrecht' (zie afb. 4) koos de kunstenaar Hotel Bellevue als standplaats. Op de voorgrond is de karakteristieke ijzeren constructie van de 'Kippenbrug' te zien. Deze draaibrug werd tussen 1863 en 1927 gebruikt als verbinding tussen de Merwekade en het Groothoofd. Dat was een afmeerplaats voor veerboten en vrachtschepen. De schuin omhoogstekende palen dienden om het waterpeil af te lezen en waren op verschillende plaatsen in Dordrecht te vinden. Deze etsen zijn eerder op te vatten als schetsen dan als zelfstandige kunstwerken. Het zal de kunstenaar hooguit een half uurtje gekost hebben om ze te maken.

In 1889 verbleef Whistler in een hotel in Amsterdam, waar hij ook graag tekende en schilderde. Hij merkte dat zijn werk vooruit ging en Holland inspireerde hem: 'I find myself doing far finer work than any that I have hitherto produced – and the subjects appeal to me most sympathetically – which is all important'. Whistler maakte in die tijd een bijzonder productieve periode door. Hij beïnvloedde veel kunstenaars van zijn tijd, niet alleen door zijn serieuze manier van werken maar ook met de keuze van zijn onderwerpen. Whistler probeerde zijn vakbroeders

Afb. 4. Little Dordrecht (Gezicht op het Papendrechtsche Veer), James Abbott McNeill Whistler, 1884, ets met droge naald, 95 x 130 mm, RP-P-1940-227, Rijksmuseum, Amsterdam.

ervan te overtuigen dat zij aandacht moesten besteden aan de minder flatteuze kant van de stad: de volksbuurtjes, de bladderende verf en het afbrokkelende metselwerk van huizen die half in het water staan. In zijn werk ontstond het beeld van '[...] een kurieuze wereld van aardige sloppen en kokette kade-tjes en invitante steigers, waar wonderlijke water-en-vuurwinkels zijn en smalle ouderwetsche gevels met grote ramen van veel kleine ruiten, en trappen waar waschgoedétalages boven hangen, en ouwejuffer-tjesbalkons bij waggelende bloempotrekjes'. Deze omschrijving gebruikte Jan Veth in zijn recensie over Whistlers Amsterdamse etsen. Veth deed niets af aan Whistlers vakkundigheid, maar stoorde zich wel aan zijn mening dat Hollandse kunstenaars hun land niet wisten te waarderen als ze alleen maar naar de voor-gevels van gebouwen bleven kijken.

'Dromen van Dordrecht'

Op de tentoonstelling zijn de rivieren, de grachten, het water en het poldergebied om Dordrecht goed vertegenwoordigd. Er is een aantal impressies van het rivierfront te zien, verbeeld door verschillende buitenlandse kunstenaars. In samenwerking met het Stadsarchief Dordrecht is een deel van de tentoonstelling gewijd aan reisverslagen, affiches en foto's van kunstenaars uit de periode 1850-1920.

Er is volop werk te zien van de Engelse kunstenaars, die als eersten Dordrecht opzochten. Een eigen zaal heeft het werk van Boudin en zijn vriend Jongkind. In het prentenkabinet vervolgens zijn etsen en aquarellen van Whistler te zien, en ook tekeningen van Van Gogh en schetsboeken van Turner. Tenslotte is er in de laatste zaal een aantal panorama's op Dordrecht verzameld.

Ter plekke is via de website van het Rijksbureau

voor Kunsthistorische Documentatie de database van kunstenaars te raadplegen voor bezoekers die meer informatie zoeken.

Bij de tentoonstelling verschijnt de publicatie 'Dromen van Dordrecht', met bijdragen van diverse auteurs, o.a. Kunsttoeristen in Dordrecht in de 19^e en 20^e eeuw; een bezoek van Rodin aan Dordrecht; Engelse en Amerikaanse prentkunstenaars zien Dordrecht en Dordrecht als 'colonie artistique'.

Geraadpleegde literatuur

- Moniek Peters (red.), Dromen van Dordrecht, (Dordrecht 2005). Prijs 29,90 euro.
- J.F. Heijbroek en Margareth MacDonald. Whistler en Holland (Zwolle 1997).
- Dordrechts Museum 150 jaar (Dordrecht 1992).
- Bob Witman, 'Lastige Vincent van Gogh krijgt toch gelijk', De Volkskrant, 18 feb. 2005, p. 14.

Dordrechts Museum
Museumstraat 40
3311 XP Dordrecht
di t/m zo: 11.00-17.00 uur
tel: 078 648 2148
www.dordrechtmuseum.nl

Meer informatie over de kunstenaars is te vinden op de website van het Rijksbureau voor Kunsthistorische Documentatie: www.rkd.nl.

Voormalige Marinewerf Willemsoord

Heleen van der Sluys voert u mee voor een nadere kennismaking met de voormalige Marinewerf Willemsoord, de herstelplaats voor 's lands vloot, te Den Helder... Een verhaal over een uniek stuk Hollands cultuurel erfgoed.

Afb. 1. De Rijkswerf op de grens van land en water.

Kleine man op een paard

Om zes uur 's avonds op 15 oktober komt een kleine man op een paard met militaire begeleiding langs de Helderse Zeedijk gereden. Twee dagen later begint hij om zes uur 's morgens zijn ronde langs de toekomstige verdedigingslinie. Het is het jaar 1811 en de man is keizer Napoleon Bonaparte. Hij verkent de noordelijkste grenzen van het nieuwe deel van zijn rijk dat in 1810 bij Frankrijk is ingelijfd. Hij gaat ook met een boot naar Texel en raakt hevig onder de indruk van wat hij vanaf het Marsdiep richting vasteland ziet: een landtong, aan drie zijden door water omgeven: Noordzee, Marsdiep, Waddenzee en iets verder weg de Zuiderzee. Goed te verdedigen, een open verbinding met de Noordzee, vlakbij belangrijke vaarroutes. De dichtstbijzijnde bewoonde wereld bestaat uit het vissersdorp Helder en iets verderop het walvisvaardersdorp Huisduinen. Alle ruimte dus om in dit gebied van duinen, kreken, schorren en zandbanken een linie van forten te bouwen met daarbinnen een beschermde scheepswerf voor de oorlogsvloot.

Het gemeentebestuur van het dorp Helder spaart kosten noch moeite om zo goed mogelijk voor de dag te komen en laat zelfs de Smidstraat plaveien, want hier staat het gemeentehuis. Het hele dorp krijgt een verffe, want het gezelschap

moet toch een beetje netjes worden ontvangen. De dorpelingen, die aan de route wonen waar zijne majesteit in hoogsteigen persoon langskomt, krijgen van de burgemeester opdracht hun huizen te versieren met groene kransen, takken, bloemen, emblemen, vlaggen en wimpels. Ook op de torens, molens en schepen wapperen de vlaggen, als teken van vreugde over dit bezoek. Dat is leuk voor de keizer, meent de onder-prefekt in het arrondissement Hoorn, departement van de Zuider-Zee, waar Helder onder valt. Dit staat in zijn brief van 9 oktober van dat jaar aan de burgemeester van 'de Helder' waarin hij hem opdraagt en 'desnoods gelast' de stad te laten versieren. Maar vuurwerk mag niet, want 'zulke tekenen van vreugde zijn in Frankrijk geen gebruik', aldus de brief van de onder-prefekt. De gemeente telt dan 2.066 inwoners.

Als echte Nieuwediepers (naar het zeegat Nieuwe Diep) zijn ze niet onder de indruk en blijven ze koel onder het bezoek van Napoleon. Wat zullen ze gemopperd hebben over de verplichte versieringen. Het gemeentebestuur zal ook niet blij zijn geweest met de rekeningen van het verblijf van de keizer en zijn militaire gevolg voor overnachting, wijn, maaltijden, een kurkentrekker, speelkaarten, gebroken glaswerk en honderden balen hooi en zakken haver voor de paarden. Maar ook hier gaan de kosten voor de baat uit, want op 31 oktober

wordt bij keizerlijk decreet Nieuwe Diep als oorlogshaven aangewezen en Jan Blanken Jansz. krijgt in 1812 opdracht een verdedigingsplan te ontwerpen met forten en een scheepswerf. Werkgelegenheid voor vele generaties en welvaart komen met scheppen tegelijk de gemeente in, die tot dan niet veel meer was dan een eenvoudige vissersplaats met een sober ingerichte kielplaats in het Nieuwe Diep waar 's lands vloot kan worden onderhouden. En dan te bedenken dat Helder door de Admiraliteit van Amsterdam, mede onder invloed van Hoorn en Enkhuizen, juist altijd 'klein' is gehouden. Dus toch: "Leve de keizer!"

Van kielplaats naar marinewerf

Maar eerlijk is eerlijk. Stadhouder Willem V vindt bij zijn bezoek aan Den Helder op 20 april 1781 ook al dat hier een haven moet komen en twee maanden later is de eerste aanbesteding een feit. Op 23 juli 1784 geven de Staten van Holland toestemming hier een onderhoudsplaats voor schepen aan te leggen in het Nieuwe Diep, aan het eind van de haven, ter hoogte van het Nieuwe Werk. De kielplaats meet 9500 vierkante meter en is omringd door dijken, met daarbinnen grachten, zodat de gebouwen per schip bereikbaar zijn. Een schutsluis geeft toegang op het Nieuwe Diep. Men verwacht in deze roerige tijden de vijand van zee. Op de Zeedijk worden dan ook enkele geschutsbatterijen geplaatst. Maar in de Franse tijd, in 1799, komen Russen en Engelsen bij Callantsoog aan land met de bedoeling door te steken naar het zuiden. Ze worden teruggedrongen en wijken uit naar het puntje van de landtong waarop Helder ligt. Hier wordt op grote schaal geplunderd. Het wordt nu toch heus tijd voor een goed verdedigingsplan: een 'Gibraltar van het Noorden' zoals de Franse keizer het zich enkele jaren later voorstelt.

Voordat het ambitieuze plan van Napoleon is uitgevoerd heeft Frankrijk genoeg van deze eigenhandig gekroonde keizer. Koning Willem I komt in zicht. Hij geeft Jan Blanken opdracht de verdedigingsgordel met forten en een verdedigbare onderhoudsplaats voor oorlogsschepen verder uit te voeren, maar kleinschaliger dan Napoleon voor ogen stond.

Het eigenlijke werk begint in 1813. Dan pas, want in dit gedeelte van Noord-Holland met enkel een paar vissersdorpen is niet genoeg mankracht voorhanden om dit gigantische werk uit te voeren. In 1816 moet namelijk ook de aanleg van het Groot Noordhollands Kanaal beginnen, de nieuwe weg

naar zee voor Amsterdam, dat tot dan hiervoor afhankelijk is van de steeds verder verzandende Zuiderzee met als extra handicap de zandbank Pampus. Ook de aanleg van het kanaal staat onder supervisie van Jan Blanken. Vaklui en mensen zonder werk komen vanuit het hele land hier al dan niet vrijwillig naar toe. Ze zullen hier voor het merendeel blijven. Zo ontstaat langzamerhand de stad Den Helder.

De eerste spa in de grond in 1813 is het begin van de Stelling Den Helder, waarvan Rijkswerf Willemsoord deel uitmaakt. Dok 1, het Natte Dok (of werfbassin), de Zeedoksluis, het Stoommachinegebouw, waarin de pompen die Dok 1 moeten leegpompen, zijn in 1822 gereed, gebouwd naar een ontwerp van Jan Blanken. Nu zijn de gebouwen aan de beurt die evenals het Stoommachinegebouw in neoclassicistische stijl worden gebouwd, naar een ontwerp van J. Valk. In 1827 wordt de werf in gebruik genomen. Voor de duizenden arbeiders die tot dan in barakken en op afgedankte oorlogsschepen hebben gehuisd, zijn huizen gebouwd buiten de werfpoort en halverwege de negentiende eeuw is ook de Nieuwe Kerk gereed. Dit is een van de twee Waterstaatskerkjes in Den Helder. Wie nu de straten in het oude centrum inloopt zal zich verbazen over de dorpsachtige huizen die hier staan. Ze zijn uit de tijd dat Den Helder als stad begint te groeien.

In de Tweede Wereldoorlog is de werf gebruikt door de Kriegsmarine. Het markantste bouwwerk, het Stoommachinegebouw, wordt de commandopost. Het houten schilddak wordt vervangen door een betonnen exemplaar. Muren en vensters worden versterkt met gewapend beton. Door het gebruik van de werf door de Kriegsmarine is de stad een van de meest gebombardeerde steden van Nederland. De bevolking moet zelfs worden geëvacueerd. Grote delen van het werfcomplex worden door bombardementen vernield dan wel zwaar beschadigd. De bommen vallen ook op burgerdoelen.

Voor de aanleg van de Atlantikwall wordt de oude dorpskern afgebroken evenals de statige patriciërspanen aan de Hoofdgracht en langs de zeedijk. Ze waren een erfenis uit de tijd dat het Den Helder economisch voor de wind ging door de handelsactiviteiten die een gevolg waren van de positie van Den Helder aan het begin van het Noordhollands Kanaal. Ondanks de tegenwerking van Amsterdam vestigden zich hier toch handelshuizen die voor Den Helder belangrijk waren.

Afb. 2. Kaart Den Helder in 1801.

In 1947 is Den Helder aangewezen als de hoofdmarinebasis van het land. Het handjevol schepen dat van de oorlogsvloot over is, moet worden aangevuld. Bemanningen met hun gezinnen moeten worden gehuisvest. Hiervoor wordt een nieuwe wijk gebouwd: Nieuw Den Helder.

De marinewerf anno 2005

De gebouwen op de voormalige Rijkswerf Willemsoord staan er tegenwoordig stralend bij, met hun ingetogen schoonheid. Ze dateren uit 1825, 1916, 1920 en uit andere jaren van 'voor de oorlog'. Ze zijn met liefde en vakmanschap gerestaureerd. In 2004 is in een aantal gebouwen het nautisch attractiepark Cape Holland gevestigd, met als hoofdthema de Verenigde Oostindische Compag-

nie. Het Nationaal Reddingmuseum Dorus Rijckers heeft hier in 2003 al zijn intrek genomen.

Het terrein is ingericht onder regie van Quadrant – een Rotterdams bureau voor landschaps- en stadsarchitectuur – met passende bestrating, verlichting, hekwerk, bankjes en met een stadsplantsoen. Een kwaliteitscommissie heeft ervoor gezorgd dat de gebouwen met respect voor het behoud van eigen karakter zijn ingericht. In de commissie zijn onder andere vertegenwoordigd het Atelier van de Rijksbouwmeester, de Rijksdienst voor de Monumentenzorg en de Ontwikkelings- en Exploitatiemaatschappij Willemsoord, een volle dochter van de gemeente Den Helder.

De architectuur van de nieuwbouw van het Reddingmuseum, in combinatie met de gerestaureerde gebouwen, is zo toonaangevend dat deze op de

Afb. 3. Dok I (1822) tot het laatst toe in gebruik bij de Marine.

Afb. 4. Ooit werkten er wel 2500 mensen op de werf.

tweede plaats komt voor de Arie Kepplerprijs 2003 van de Provincie Noord-Holland. De jonge architect Eric Knippers van Architectenforum te Amsterdam heeft het nieuwe gedeelte van onder andere het museum ontworpen en de restauratie van de gebouwen begeleid. De eerste prijs was overigens ook voor een Helder's gebouw: het Kunsteducatief Centrum Triade.

Behouden of slopen

De Koninklijke Marine verlegde in 1993 alle onderhoudsactiviteiten van Willemsoord naar de Nieuwe Haven. De gemeente Den Helder beheert vanaf 1995 de helft van het veertig ha. grote terrein inclusief de droogdokken, het Natte Dok en het omringende water. In 2000 krijgt de gemeente dit gedeelte in eigendom. In de periode tussen 1995 en 2000 kibbelt het gemeentebestuur met Defensie over de vergoeding voor het te saneren terrein en de waterbodem, die beide sterk zijn vervuild. Defensie gaat overstag en het terrein en de waterbodem worden overhoop gehaald voor een grondige sanering. In de tussentijd slaagt het gemeentebestuur erin de Europese Commissie, het rijk en de provincie met een goed onderbouwd plan te overtuigen dat Willemsoord dringend subsidie nodig heeft voor de restauratie van gebouwen, dokken, kranen en kades. Resultaat: tachtig mil-

joen euro subsidie. Ook de gemeente draagt hierin bij en verhoogt hiervoor de onroerende zaakbelasting.

Hieraan voorafgaand is in opdracht van de gemeente per bouwwerk een rapport opgemaakt door Kamphuis, bureau voor bouwhistorie, en het Bureau voor Bouwhistorisch onderzoek, J.A. van der Hoeve. Hierin staat behalve de stedenbouwkundige waardering voor gebouwen, dokken en kranen ook de architectuur- en bouwhistorische waarde, de historische waarde en de gaafheid van de gebouwen, met bovendien een advies: behouden of slopen. Op twee gebouwen na wordt het advies opgevolgd. Die twee gebouwen zijn nu gerenoveerd en worden onder andere gebruikt voor de restauratie van de 'Bonaire', een marineschip uit 1877.

De restauratie van de resterende gebouwen begint in 1997. Ze krijgen de status van Rijksmonument. De rest van het terrein met onder andere het Marinemuseum, het Paleis, het woon- en werkverblijf van de vice-admiraal, en het Koninklijk Instituut voor de Marine (KIM), waar officieren hun opleiding krijgen, blijven van de Marine.

'Gewoon.... de Rijkswerf'

Dit unieke stukje cultureel erfgoed was voor veel Nieuwediepers niet anders dan: 'Oh, gewoon de Rijkswerf, wat is daar nou voor moois an'. Nieuw-

Afb. 5. Bombardement op de Rijkswerf, een van de vele.

ediepers is een erenaam voor inwoners van Den Helder, genoemd naar een zeegat

“achter de Helder, of bijkans eene halve mijl ten oosten van daar, is het Nieuwe Diep, eene Verblijfplaats voor jagten, kaagen, visschers en andere kleine vaartuigen. Van dit Nieuwe Diep loopt de Wal oostwaarts naar de Balg bij Ysgangen, doch niet dan met zeer merklijk gevaar, hunne schuilplaats zoeken, en zich tragten te bergen. Deeze is de eenigste plaats, daar een schip, zonder ankers uit zee komende, zijn veiligheid moet zoeken; 't welk echter doordien de Slik genoegzaam hard bezand is, niet dan met groot gevaar geschiedt,”

aldus de beschrijving van Laurens Brandligt omstreeks 1780. Dit was de enige plaats waar de oorlogsvloot gekield, schoongemaakt en onderhouden kon worden. Door de werking van eb en vloed ontstond in het zeegat een voldoende diepe vaargeul, waarvan de oevers bij eb droog vielen en waar dus schepen op verhaald konden worden. Latere lei- en strekdammen maakten van dit water steeds meer een havenbekken. Deze tamelijk uitvoerige uitleg is om duidelijk te maken dat het aanleggen van een ‘echte’ haven hier voor de hand lag. De latere Rijkswerf verving deze kielpaats. In de jaren zestig van de vorige eeuw heeft de Marine op de locatie van het Nieuwe Diep een nieuwe haven aangelegd. Dit gebied heet dan ook de Nieuwe Haven. De geschiedenis van de Marine, de Rijkswerf en die van Den Helder zijn, zoals blijkt, niet los van elkaar te zien.

De schoonheid van de voormalige Rijkswerf ziet men in Den Helder nu wel. Maar de Rijkswerf was de Heldersers toch al aan het hart gebakken, mooi of niet. Projectontwikkelaars voor het opnieuw in te richten terrein zijn met argusogen be-

keken, want kom in Den Helder niet aan ‘de werf’, waaraan vele duizenden gezinnen sinds 1827 hun economisch bestaan te danken hebben gehad. Bijna 170 jaar lang een afgesloten Defensieterrein, waar je niet op kwam als je er niets te maken had. Een bedrijf met een eigen politie, maar ook met een eigen muziekkapel, die speelde als er een schip te water werd gelaten en met eigen leerscholen. Hier konden jongens, die van de ambachtsschool en later van de lagere technische school kwamen, gedegen een vak leren met een landelijk erkend diploma. Nu nog is er een Werf Sport- en Ontspanningsvereniging (wsov) die huist in de, door het marinebedrijf niet meer gebruikte, Nieuwe Sloepenloods op het marinegebied van het terrein. Hier is ruimte om caravans en bootjes te stallen en eraan te sleutelen, met een feestzaal, vergaderruimtes en het archief van de Rijkswerf.¹

Museumhaven met historische schepen

De invulling van Museumhaven Willemsoord is gaande. De accommodatie is aanwezig en met grote zorgvuldigheid is al een twaalfstal schepen voor de haven geselecteerd. Het moeten namelijk oorspronkelijke en varende monumenten zijn, met de nadruk op ‘varen’. Hieronder zijn enkele schepen die op de Rijkswerf zijn gebouwd, zoals het ‘Lichtschip Texel10’ (1952, www.texel-no10.de), de ‘Y8122’ (1936, www.y8122.nl) een stoomsleepboot van de Marine en de marinemo-torsleepboot ‘Dombo’ (1956).

Maar ook enkele bijna historische vissersschepen zoals de blazer ‘Tx33’ (1918, in restauratie, zie www.blazerbehoud.nl) – de laatste, nog originele blazer in ons land –, de westwalbotter ‘Ransdorp28’, ofwel ‘Vrouw Elisabeth’ (1909, www.botterrd28.nl), en de Deense kotter ‘Rexona’ (1898) liggen hier in een natuurlijke omgeving. De

Afb. 6. Het Stoommachinegebouw, het oudste op de Rijkswerf Willemsoord is nu geheel gerestaureerd.

zeesleper/bergingsjager 'Holland IV' (1951, www.islandsevents.nl), eens een van de snelste en sterkste bergingsjager ter wereld, is hier tot rust gekomen, gekoesterd en vertroeteld door een legertje vrijwilligers. Dit geldt trouwens voor al deze schepen.

De 'Bonaire' (1876) wacht op restauratie in Dok I. Dit ijzeren schip met teakhouten buitenwand is uit de tijd van de overgang van zeilvaart naar stoomvaart. Van oorsprong een schoener, heeft dit schip voornamelijk gezeild als patrouilleschip van de marine in internationale wateren. Men vermeed het gebruik van de stoommachines, omdat men dan afhankelijk was van bunkerplaatsen, wat storend zou kunnen werken bij oorlogsomstandigheden. Dit bijzondere schip, waarvan de schoorsteen telescopisch kon worden ingetrokken en de schroef kon worden opgetrokken wanneer men zeilde, zodat de snelheid niet werd afgeremd, is het enige nog overgebleven schip van dit type ter wereld.

Aan de kade voor het Reddingmuseum liggen de historische reddingboten 'Prins Hendrik' (1958), de 'Tjerk Hiddes' (1975), een stalen IJsselmeervlet en de Insulinde (1927). De 'Dorus Rijkers' (1923) is dringend aan restauratie toe. In het Natte Dok, ligt de gerestaureerde 'Schorpioen' (1868) een ramschip van de Marine. Ze hoort bij het Marinemuseum. Dit is ook het geval met de Abraham Crijnssen (1936), een mijnenveger met een roemrucht verleden. Bij de aanval van Japan op Nederlands-Indië, waar ze toen lag, koos de commandant ervoor met het schip als eiland gecamoufleerd naar Australië te vertrekken in plaats van het te vernietigen. Hier deed ze nog jaren dienst deed als konvooibegeleidingschip. Op het droge staat onderzeeboot 'Tonijn' (1966) in originele staat.

Het oudste schip op Willemsoord is de 'Samuel' (ca. 1620), een sterk vrachtschip van het type pinas. Ze werd gebouwd voor de vaart naar het Middellandse Zeegebied en de Oostzee. Het schip

Afb. 7. De Bonaire Ben Mooiman: "handen uit de mouwen voor de Bonaire".

Afb. 8. Het Waarmerk van Willemsoord.

is vergaan ten oosten van Urk. In de latere Noord-oostpolder is ze teruggevonden. De Samuel is in Den Helder terecht gekomen omdat men in het scheepsarcheologisch museum in Ketelhaven, waar het wrak is geconserveerd, geen ruimte meer had. Er is een glazen paviljoen voor gebouwd naar een ontwerp van architectenbureau CePeZed te Delft. Hier ligt ze nu te pronken als concrete herinnering aan een sterk en statig spiegelschip.

Een opmerkelijke verschijning is de 'Prins Willem', een replica van het grootste VOC-schip dat ooit is gebouwd, als retourschip in opdracht van de Kamer van Middelburg. Ze is in 1651 in de vaart gekomen, heeft gediend als admiraalschip voor Witte de With in de Eerste Engelse oorlog, waar ze zwaar beschadigd uitkwam. Na te zijn opgekalefaterd heeft ze nog tot 1661 voor de Verenigde Oostindische Compagnie gevaren. In februari 1662 is ze met man en muis vergaan bij het eiland Brandon voor de kust van Madagaskar. De Nederlandse Staat heeft haar op ware grootte laten nabouwen door een werf in Makkum, bestemd als geschenk

voor Holland Village bij Nagasaki in Japan. Hier is ze in 1983 naar toe verscheept per dokschip. Nadat Holland Village failliet is gegaan is het schip gekocht door het bedrijf dat Attractiepark Cape Holland heeft ingericht en exploiteert. Na grondige restauratie, was ze het vlaggenschip bij de officiële opening van Cape Holland. Het interieur is aangepast aan de afmetingen van de hedendaagse mens en aan het gebruik als recreatieobject. De driemaster steekt met haar masten tientallen meters boven de bebouwing van het oude centrum van Den Helder uit. Ze is een nieuwkomer in Den Helder, maar hoort er al helemaal bij.

Bronnen en foto's: archief Ontwikkelings- en Exploitatiemaatschappij Willemsoord B.V. archief Rijkswerf Willemsoord, Marinemuseum.

- 1 Dit rijk voorziene archief is opgezet door Maarten Bakker, voormalige medewerker van de werf (werviaan). Nu in dienst van het Marinemuseum waar het archief is ondergebracht. Bakker schreef een boek over de werf, getiteld 'Herstelplaats voor 's Lands Vloot' (Amsterdam 1993)

De volgende websites geven uitgebreide informatie.

www.capeholland.nl

www.reddingmuseum.nl

www.marinemuseum.nl

www.museumhavenwillemsoord.nl

Rondleidingen met een gids over het terrein zijn te boeken via tel. 06-22 21 25 76 en per e-mail via hvdsluys.prconsult@hetnet.nl of hvdsluys@ouderijkswerfwillemsoord.nl